

FORORD.

Nærværende skildringer fremkommer, fordi John M. Møllers fortræffelige bog "Historiske Oplysninger om Slaugs Herred" (Kolding, 1914) er udsolgt i boghandelen, og fordi det på flere punkter er muligt dels at supplere denne bogs oplysninger om Grene Kirkes og menigheds historie, dels at give en mere sammenhængende skildring for Grene sogns vedkommende, end den nævnte bog giver, idet man i den må søge adskillige oplysninger under skildringer fra Vorbasse og Grindsted.

Endvidere er det forsøgt i al korthed at indføje oplysninger til Grene sogns historie i en mere almindelig historisk ramme.

Johs. Brus.

Lokalhistorie Billund

Ved ikke så lidt af en tilfældighed blev der i sommer fundet en pakke på et loft her i Billund. Pakken viste sig at indeholde flere hefter, hvori pastor Johs. Brus havde skrevet om Grene sogn og Grene Kirke og desuden lidt erindringer.

Jeg fik materialet overdraget til opbevaring i præstegårdens arkiv, og da menighedsrådet blev orienteret om det, besluttede man - efter tilladelse fra fru Inger Petersen, f. Brus - at lade duplikere et antal af sognets historie, som pastor Brus - efter mange års studier - havde udformet den.

I de i alt 8 hefter findes forskellige udgaver:

- A. Grene Sogns og Kirkes Historie,
- B. Grene Kirkes og Menigheds Historie,
- C. Grene Sogns historie,
- D. Grene Kirke og dens præster gennem tiderne,
- E. Erindringer.

Da en stor del - som titlerne viser - er gentagelser, her det været nødvendigt at foretage en samordning af stoffet. Her gengives i det store og hele A og E med enkelte tilføjelser og notater fra de øvrige hefter, som ikke er nævnt i de anvendte skrifter.

Hvornår pastor Brus har skrevet disse ting, er ikke nævnt, men formentlig omkring 1945-50, da begivenheder efter 1949 er tilføjet senere - noget endda på løstliggende sedler. Erindringerne er skrevet efter pastor Brus' afsked i 1959. Det kan se ud til, at disse erindringer er brat afbrudt. Af døden? Alligevel er de taget med her.

Det har været noget af en oplevelse at gennemarbejde dette stof. Selve stoffet har fænget, og det har givet respekt for forfatteren, ja, mere end det. En personlighed - måske to - er trådt frem, og når jeg slutter arbejdet, er det med en fornemmelse af, at noget er gået mig forbi: at jeg ikke har haft lejlighed til at lære pastor Brus personligt at kende.

Billund, 8. november 1972.

Axel Bach Nielsen

INDHOLDSFORTEGNELSE.

	Side	
Forord	2	
I. Fra istiden til middelalderen	- 4	
II. Lidt om stednavne	- 5	
III. Grene sogn og kirkens oprindelse	- 6	
IV. Spredte træk fra middelalderen	- 10	
V. Reformationsårhundredet:		
a. Almindelige forhold	- 15	
b. Grene kirke	- 17	
c. Præst og menighed	- 21	
d. Ribebisperne	- 26	
e. Præsterne i Vorbasse-Grene	- 27	
VI. Det 17. århundrede:		
a. Almindelige forhold	- 28	
b. Grene Kirke	- 33	
c. Præst og menighed	- 36	
d. Ribebisperne.	- 38	
e. Sognepræsterne og deres sognefolk	- 39	
VII. Det 18. århundrede:		
a. Almindelige forhold	- 43	
b. Kirken	- 45	
c. Præst og menighed	- 45	
d. Ribebisperne	- 47	
e. Præsterne i Vorbasse-Grene	- 49	
VIII. Tiden efter 1810:		
a. Almindelige forhold	- 50	
b. Den gamle kirke	- 53	
c. Den ny kirke	- 54	
IX. Forskelligt om kirke og sogn:		
a. Tidstavle for den ny kirke	- 57	
b. Begivenheder i kirke og sogn	- 59	
c. Kavalkade ved 25 års jubilæum	- 60	
X. Kirken gennem tiderne:		
a. Præsterække	- 62	
b. Præstens opgaver	- 63	
c. Biskopper efter 1810	- 64	
d. Kirkedåb og hjemmedåb	- 64	
e. Gamle skikke	- 66	
XI. Menighedsråd:		
a. Valg fra 1903	- 68	
b. Fra forhandlingsprotokollen	- 69	
XII. Kirkeligt arbejde i sognet:		
a. Kirkeligt samfund	- 70	
b. Indre Mission	- 72	
XIII. Erindringer:		
35 år som præst i Grene sogn	- 73	

I. FRA ISTIDEN TIL MIDDELALDEREN.

Terræn- og jordbundsforholdene i Grene sogn viser, at sognet i denne henseende udgør en del af den såkaldte Sdr. Omme- eller Grindsted-hedeslette. Hedesletterne er dannet under den sidste istidsperiode i Danmark, hvor isranden stod omtrent i en linie Bovbjerg-Hald og derfra sydefter ned gennem Østjylland. Smeltevandet fra gletcherne førte grus og sand med sig og aflejrede det til de nuværende hedesletter. Hvor forlandet var for højt til at blive dækket af hedesandet, opstod der bakkeøer, d.v.s, områder der øformet rager op over hedesletterne. - Syd for Grene sogn træffer vi således Hejnsvig bakke mellem Holmeå og Grindsted å.

Grindsted-hedesletten er i hovedsagen dannet af en smeltevand selv, som havde sit løb gennem en af de såkaldte tunneldale, frembragt af de smeltevandsstrømme, der banede sig vej under isen. Den her omtalte tunneldals forløb markeres af Vejlefjord samt Vejleås dalføre. - Også en anden smeltevand selv har til en tid været medvirkende, nemlig den, hvis bund indtages nu af den øvre Grejsdal med Fårup sø og Vejleås løb fra Nørup til Randbøl; de danner tilsammen en tunneldal. Grene sogns tørvemoser hører til de aflejringer, som er dannet efter den sidste istid i fordybninger, hvor der til stadighed har kunnet stå vand. Flyvesandsområdet "Grene Sande" stammer sikkert også fra denne tid.

Hedesletternes overflade blev ikke helt vandret, men svagt kegleformet, hvilket her i sognet viser sig ved, at overfladevandet fra Krogs hede søger mod sydvest, skønt hele egnen ellers holder svagt mod nordvest og i istiden er afvandet nord om Ølgod-Aadum bakker.

De ældste spor af menneskers færden i Danmark viser tilbage til tiden ca. 7000 - 5000 f. Kr., men i Grene sogn - som gennemgående i hele Ribe amt - er der ikke gjort oldtidsfund, der vidner om beboelse før i den "yngre stenalder" ca. 3000 - 1500 f. Kr. - Fra den tid stammer nemlig de ca. 60 gravhøje, der ialt er fundet her i sognet, men hvoraf de fleste nu er sløjfet. (Nogenlunde velbevarede er: Staghøj nord for Grene, Staghøj syd for Billund og en lille højgruppe tæt nord for Billund. De konstaterede høje fordeler sig iøvrigt således: Grene 6, Plougslund ca. 3, Billund ca. 16, Elkjær ca. 7, Ankelbo ca. 9, Krog 1, Silkeborg 8, Løvlund ca. 11). - Man boede selvfølgelig i nærheden af de steder, hvor gravminderne rejstes. - At gravhøjene i Grene sogn stammer fra den yngre stenalder fremgår af, at de har indeholdt enkeltmandsgrave. - Denne skik indførtes i Danmark af de ny folkefærd, der ca. 2100 - 1500 indvandrede hertil sydfra og bredte sig over egne på den jyske halvø, som hidtil havde stået omtrent

mennesketomme: midterlandet og vestkysten. - Ved et af de nyeste oldtidsfund i Plougslund ¹⁾ er der ganske vist påvist en boplads tilhørende den såkaldte Gudenåkultur, der rækker helt tilbage til ca. 6000 f. Kr., men bevarede sit særpræg helt op i den yngre stenalder. De ved det her omtalte fund bl.a. fremdragne potteskår viser, at bopladsen stammer fra enkeltgravens tid.

Hvis man iøvrigt undrer sig over, at man i ufrugtbare jyske hedeegne kan finde så mange vidnesbyrd om tidlig bebyggelse, så ligger forklaringen på denne tidlige bebyggelse i, at man først sent har evnet opdyrkningen af de svære jorder, men med de ældste tiders primitive redskaber lettere har kunnet bearbejde de sandede jorder.

II. LIDT OM STEDNAVNENE.

Som bekendt kan gamle stednavne ofte give visse oplysninger til en egns ældre historie. Hvad Grene sogn angår, bliver oplysningerne dog kun sparsomme.

Det ældst bevidnede stednavn er selve sognets navn, der omkring 1300 omtales i formen Grenæ (se senere under kirkens historie). Selve navnet er også kendt fra andre egne af landet, og om betydningen hersker der ingen tvivl. Det betegner den forgrening, som to (eller flere) sammenløbende vandløb danner, hvilket jo nøje svarer til forholdet her i sognet.

Krog, d.v.s. et jordstykke, indesluttet i en krog af et vandløb - eller mellem to vandløb, er et også andre steder oftere forekommende gårdnavn; for Grene sogns vedkommende er det bevidnet 1510 i formen Grenekrogh.

Fra samme år er de kun her i sognet forekommende stednavn Ankelbo (Ankel af mandsnavnet Ankarl(i), d.v.s. høstkarl - eller af Arnkel), Plovslund og Løvlund bevidnet. - Om stednavne med endelsen -bo siger J. Steenstrup, at denne jævnlig er sammensat med personnavne, og at den gamle form for endelsen oftest er - bothæ, d.v.s. boder, træhuse til midlertidigt ophold; navne med denne sammensætning findes bl.a. på overdrev og heder, ved store moser eller søer, dernæst ved strande eller udskibningssteder. - Plovslund er sammensat af mandsnavnet Plov og endelsen -lund, som vi jo her i sognet også har i Billund og Løvlund. - Om endelsen -lund siger Steenstrup, at det var en yndet endelse ved herregårdsnavne; det samme gælder endelsen -borg, som vi her i sognet har i Silkeborg (i 17. Årh. også kaldet Sikkeborg - måske af Sige, dalsænkning). Grene sogns Silkeborgs navn er bevidnet fra 1510, Billund (der også forekommer andre steder) fra 1610 ligesom Løvlund og Elkjær. Det sidstnævnte - oftere forekommende - navn betyder "lille ellekrat" og minder om gammel skovbevoksning, ligesom måske Løvlund gør det. - Der kan senere blive lejlighed

¹⁾ I 1939 på P. Johnsens gård, men også på Marius Madsens. (B. N.)

til at uddybe de antydninger, som enkelte af disse stednavne giver.

III. GRENE SOGNS OG KIRKENS OPRINDEISE.

Den ældst bevidnede omtale af Grene sogn stammer som anført fra omkring år 1300. Det er i det gamle pergamentskrift, kendt under navnet "Ribe oldemoder", at "Grenæ" nævnes på den tid. - På grund af den store historiske interesse og betydning, dette skrift har, vil det være rimeligt her at omtale det lidt nærmere, inden vi kommer ind på de oplysninger til Grene sogns og kirkes historie, det indeholder.

Skriftet må antages at være påbegyndt ca. 1290 på foranledning af den daværende Ribebiskop Christiern. Det er en slags brevbog for Ribe bispestol og domkapitel over privilegier og ejendomme m.m., og på visse punkter er bogen ført op til 1518, altså til hen imod reformationen. Navnet "oldemoder" har bogen rimeligvis fået af Ribebispen Hegelund (1595-1514); det er ham, der på manuskriptomslaget bagside har anført denne betegnelse; tidligere findes bogen omtalt som "træbog", hvilket rimeligvis sigter til en ældre indbinding af den. Senere end betegnelsen "oldemoder" er den latinske oversættelse heraf "avia ripensis", der er fremkommet, fordi skrif-tets indhold er på latin.

Skriftets indhold har naturligvis først og fremmest betydning for bispestolens og domkapitlets historie i tiden mellem 1290 og 1518, men også til hele Ribe stifts og dets sognes historie giver det på mange punkter værdifulde og interessante oplysninger. De danske stednavne fra stiftet, som bruges i skriftet, er i mange tilfælde de ældste former for disse, der kendes, og derfor særlig betydningsfulde. Fra første halvdel af 14. århundrede bringer skriftet en fortegnelse over samtlige kirker (og sogne) i stiftet, og som vi skal se, har dette afgørende betydning for visse forhold vedrørende netop Grene kirke.

Til de ældste dele af skriftet hører en fortegnelse over, hvad der udgjorde underholdet for hver enkelt kannik under Ribe domkapitel (d.v.s. samlaget af de til gudstjenesterne i domkirken knyttede højere gejstlige). Fortegnelsen stammer fra før 1300, men har enkelte indskud fra senere tid. - Det hedder et sted i denne fortegnelse, gengivet på dansk: "ligeså ydede i Grenæ sogn i Jellingsyssell en bestyrer 50 oste og et lille "mål" smør af hveranden ko og uld af fårene og dele af slagtekvæget samt trediedelen af afgrøden eller undertiden 2 øre rug istedetfor". - Angivelsen "i Jellingsyssell" er en af de omtalte senere tilføjelser; det samme gælder angivelsen om "dele af slagtekvæget". Pudsigt nok er der i den latintext efter ordet for "uld" tilføjet: "som kaldes vul" (d.v.s. de to første ord er på latin; men det tredje ord er altså et godt jysk udtryk, som her er sluppet ind mellem al den højtidelige latin, fordi det jyske ud-

tryk har været den gængse betegnelse). - "2 øre rug" svarer til ca. 60 skæpper.

Optegnelsen er i sin art enestående udførlig indenfor "Ribe oldemoder", og foruden at vise Grene Sogns existens omkring år 1300 giver den et helt lille kulturbillede fra landbruget på en gård i Grene sogn på den tid, en gård, som altså har tilhørt Ribe domkapitel, og hvis bestyrer derfor har skullet skaffe det omtalte tilsvar som andel af en af Ribekannikernes underhold.

Når Ribe domkapitel således har ejet en gård i Grene sogn på den tid, kan man i virkeligheden også gå ud fra, at sognet har haft en kirke. Ti både det latinske ord for sogn, som er anvendt i teksten, og selve det danske ord "sogn" betyder kirkesogn. - Men at der har været en Grene sognekirke omkring år 1300, ja allerede i længere tid forinden, kan dog også bevises på anden måde. - Det afgørende er her selve den gamle kirkes bygningsmateriale og bygningsstil; men inden vi går nærmere ind på dette forhold, skal vi dog først omtale det direkte vidnesbyrd om Grene kirkes eksistens, vi ligeledes finder i "Ribe oldemoder". Til dette skrifts indhold hører nemlig også, som allerede antydnet, en fortegnelse over samtlige kirker i Ribe stift på et givet tidspunkt. Dette tidspunkt sættes af de sagkyndige til ca. 1340 (af den afdøde kirkehistoriker pastor P. Severinsen dog allerede til 1325). I fortegnelsen er også Grene kirke opført.

Afdøde pastor O. Sommer, Grindsted-Grene, har til Evald Tang Kristensens "Danske Sagn" (3. afdeling) meddelt et stedsagn om Almstok og Grene kirker, gående ud på, at de enkelte dele af kirken i Almstok skulle være flyttet op til Grene på en slæde, som blev trukket op ad isen på åen. Der findes to store grundsten i Grene sø, som findes lidt østen for den gamle kirke, og de siges at være faldet gennem isen, da den revnede under slædens vægt, og de ikke kunne fås op igen.

Almstok kirke omtales som "røde kirke", og det stemmer godt nok med de fundne rester af den: røde munkesten; dog synes der tillige at have været anvendt utilhugne kampesten til den, og det må jo være sådanne sten, det nævnte sagn sigter til. - Men selvom dette sagn kunne synes at have mere med sandheden at gøre end et andet sagn, ligeledes meddelt af pastor Sommer: at Grene kirke skulle være flyttet hertil fra Randbøl sogn, idet den der skulle være opført til brug for de tyske kolonister -, så viser "Ribe oldemoder"s kirkefortegnelse fra 1340 (eller 1325), at heller ikke det førstnævnte sagn har noget med virkeligheden at gøre, hvis meningen er den, at Grene kirke skulle være opført, efter at Almstok kirke var gået til grunde. Kirkefortegnelsen har nemlig også Almstok kirke med, og de to kirker har altså eksisteret samtidig.

Ganske vist er der for Almstok kirkes vedkommende i kirkefortegnelsen

gjort tilføjelsen "desolata", d.v.s. "øde", ligesom ved 13 andre af stiftets kirker; men det er tydeligt at se i håndskriftet, at denne tilføjelse er af langt senere dato end selve fortegnelsen og sigter til, at mange kirker i Danmark blev overflødige eller forfaldt ved pestens, "den sorte døds" hærgen 1349-50 ¹⁾. Yderligere stadfæstes dette ved, at kirkefortegnelsen f. ex. ikke nævner den gamle kirke, som har ligget i Fitting, og som altså må være blevet "øde", før "Ribe oldemoders" kirkefortegnelse optoges, - Det står derfor uanfægtet, at Almstok og Grene kirker har været i brug samtidig, og går man nærmere ind på spørgsmålet om, hvilken af de to kirker der har været den ældste, bliver resultatet endda, at Grene kirke må være blevet færdig først, idet den udelukkende var opført af granit, mens en betydelig del af Almstok kirke var opført af mursten, og det er jo velkendt, at brugen af granit til kirkebygninger gradvis hørte op, efter at man først herhjemme havde lært at brænde teglsten (i tiden efter 1160), dog vistnok senere for de jyske kirkers vedkommende end andetsteds.

Hvis der derfor skal ligge noget af en virkelighed bagved sagnet om forholdet mellem Almstok og Grene kirker, så må det være, at der engang er blevet anvendt sten fra kirkeruinen i Almstok til reparation af Grene kirke, og det er måske ikke så usandsynligt. - Når det i en præsteindberetning fra 1638 om Grene sogn hedder, at "udi dette sogn findes hverken leer eller steen, andre end som hentis andre steder fra" (beretningen fra Grindsted er tilsvarende), så tyder det jo i høj grad på, at man nok her i sognet kunne komme i forlegenhed for passende sten til kirkereparation (når man da ikke så sent som i 1850 greb til den udvej at forhøje kirkens mure en alen ved at bygge til med mursten). I det mindste fra tiden kort efter reformationen foreligger sikre vidnesbyrd om, at kirken i høj grad trængte til reparation; men bortset fra våbenhuset ses det ikke, at der før 1850 har været anvendt mursten til kirken.

Den nævnte præsteindberetning om Grene sogns fattigdom på sten må antages at tyde på, at stenene ved kirkens opførelse fra først af måtte være tilført sognet udefra; men det er vist ikke urimeligt at antage, at sognets fattigdom på sten i 17. århundrede og sidenhen bl.a. netop skyldes den omstændighed, at man i middelalderen ved kirkens opførelse og til brug ved kirkegårdsdiget, der jo også består af kampesten, har indsamlet det meste af, hvad der i sognet fandtes af den slags sten. Selvom det vel ikke direkte kan bevises, er det næppe usandsynligt, at istiden her som andetsteds netop har efterladt en del kampesten på hedesletter. - Iøvrigt var der sten nok at hente i nabosognene.

¹⁾. Andetsteds skriver pastor Brus: Kirkefortegnelsen i "Oldemoder" viser f. ex. også, at der har ligget en kirke i Aast, som ligeledes er blevet øde under "den sorte død".

Når det så yderligere kan fastslås, at Grene gamle kirke har været opført i romansk bygningsstil (det fremgår bl.a. af det tilmurede romanske rundbuevindue, der fandtes i koret), så bliver resultatet, at Grene gamle kirke er blevet opført indenfor den store danske kirkebygningsperiode, hvori over 30% af vore gamle landsbykirker er opført, nemlig i tiden mellem ca. 1100 og ca. 1250.

I mangfoldige tilfælde afløste disse stenkirker jo ældre trækirker; men hvorvidt dette også har været tilfældet i Grene sogn, har vi intet materiale til at kunne afgøre.

Ejheller ved vi med bestemthed, hvem der har ladet Grene gamle kirke opføre; men da intet taler for, at det er en konge eller en stormand, der skulle have gjort det, tør vi måske slutte, at det her som for de fleste gamle landsbykirkers vedkommende har været sognets egne mænd, der er gået sammen om opgaven. - Når der blev bygget så mange kirker i den nævnte periode, skyldtes det dels Danmarks økonomiske fremgang, der muliggjorde tiendeordningen som grundvold for kirkens økonomi, dels også en udbredt kristelig vækkelse, ikke mindst som følge af cisterciensermunkenes virksomhed.

Som kirkesogn er Grene naturligvis opstået sammen med kirken; men mens man tidligere antog det for givet, at selve sogneinddelingen var opstået sammen med kristendommens udbredelse i Danmark, antager nyere undersøgelser af spørgsmålet, at der også i endnu ældre tid har været en sådan inddeling af rent verdslig art. Men nærmere oplysning herom for Grene sogns vedkommende foreligger ikke.

Inden vi slutter dette afsnit, skal endnu nogle oplysninger fra "Ribe oldemoder" anføres. - I kirkefortegnelsen er senere tilføjet oplysning om hvor stor afgiften fra hver kirke har været; Grene kirke står ansat til 2 "skilling", ligesom f. ex. Vorbasse, Hejnsvig og Randbøl kirker, mens Grindsted og Lindeballe kirker står ansat til 4 og Gadbjerg kirke til 6 "skilling"; ansættelserne belyser vel nogenlunde forholdet mellem de enkelte sognes økonomiske bæreevne.

I kirkefortegnelsen står kirkerne ordnet under de herreder og sysler, hvortil de forskellige sogne dengang hørte. Slaugs herred søger vi af gode grunde forgæves; det blev først oprettet 1552; men de 4 sogne, hvoraf dette herred kom til at bestå, var dengang (omkring 1340) fordelt under forskellige herreder og sysler; Grene kirke står opført under Jelling-syssel (Tørrild herred) sammen med f. ex. Randbøl og Grindsted kirker, mens Hejnsvig og Vorbasse kirker findes under Almind syssel (Jerlev herred). - Man får afgjort indtryk af, at hvert af anførte sogne har udgjort et selvstændigt sognekald med egen sognepræst der så også har haft sin præstegård i sognet); betjening af flere sogne ved fælles sognepræst hører en senere tid til; i hvert fald efter reformationen fik Vorbasse og Grene jo

fælles sognepræst (boende i Vorbasse), men oprindeligt har Grene sogn haft sin egen sognepræst med præstegård ved kirken. Kirkesognene er i hvert fald ikke opstået ved, at større distrikter er blevet udstykket i flere mindre. - Om Grene kirkes størrelse og udseende m.m, vil der blive fortalt i et senere afsnit.

IV. SPREDTE TRÆK FRA MIDDELALDEREN. (her regnet til reformationens sejr) Efter det ovenfor omtalte at dømme må Grene sogn i en del af middelalderen have været forholdsvis velbefolket, siden der var mennesker nok til et kirkesogn (Danmarks samlede befolkning i 10. århundrede anslås efter kong Valdemars jordebog til ca. 8-900000). - I en senere tid er det gået tilbage med folkemængden; en stor fællesbegravelse, der skal være fundet spor af på Grene gamle kirkegård, synes at vise, at Grene sogn ikke er gået helt fri af "den sorte døds" hærgen 1349-50 ("Ribe oldmoders" oplysninger om de "øde" kirker i f. ex. Almstok og Aast viser tydeligt pestens nærhed). - Og kommer vi først op til det 17. århundredes krisetider, kan det tydeligt påvises, at det er gået tilbage med befolkning og opdyrkning i Grene sogn (enkeltheder vil senere blive omtalt); ved folketælling i 1787 var der ialt 179 indbyggere.

Enkeltheder om forholdene i Grene sogn i middelalderen kan der ikke gives mange af. Men ud fra den almindelige historie og kirkehistorie kan der skaffes enkelte strejflys over forholdene også her. Direkte vidnesbyrd udover det i forrige afsnit nævnte får vi næsten kun gennem selve kirken (jvfr. senere).

Endnu findes der dog her i sognet svage spor af en gammel hovedfærdselsåre, der har været mellem Øst- og Vestjylland. Den kaldtes her Horsensvejen og var en fortsættelse af "adelvejen" (d.v.s, hovedvejen; jysk: ajel) gennem Grindsted sogn. Sporene af denne vej ses her i sognet ved Silkeborg dal nord for den nuværende landevej. Der fandtes her et vadested (æ vejlste), og fra begge sider førte en del dybe hjulspor ned, hvor dalen er snævrest; sporene peger omtrent i retning sydøst-nordvest; på brinken vest for vadestedet har ligget et hus, hvor vejfarende kunne blive beværtet. Vejen førte videre mod Horsens over Uhe. - Den er direkte nævnt i et tingsvidne, afholdt 16. november 1510 (altså på kong Hans' tid) angående en skelsætning bl.a. mellem Hinum og Silkeborg: "--- til en høff, som the satte en steen owen j høffwen norden addelveyen". - Det synes at være i det dokument, at "thet kors, som stander i mellem Billund og Anchelbo" nævnes. Korset er jo forlængst forsvundet, og det nævnes ikke, om det var af sten eller træ; men sådanne kors var hyppige i den katolske tid.

Det tyder på, at såvel Grindsted som Grene sogne må have været fattige og tyndt befolkede på den tid, når de sandemænd, som foretog skelsætningen,

alle er længere øst fra end Grindsted og Grene, skønt man dog skulle synes, at folk fra disse egne måtte have det bedste kendskab til sognenes forhold. - Som omtalt i forrige afsnit hørte Grindsted og Grene indtil 1552 (Slaugs herreds oprettelse) til Tørrild herred. Den gamle herredsinddeling går tilbage til forhistorisk tid. Et herred var delt i fjerding, og hver fjerding skulle bl. a. have 2 sandemænd, der udnævntes af kongen og skulle have bopæl i den pågældende fjerding; de skulle dømme i trætter om jord, afgøre stridigheder om markskel m.m. - Flere herreder tilsammen udgjorde i middelalderen et len (hvis grænser ikke faldt helt sammen med de senere amters).

Det antages, at også denne egnens beboere har deltaget i den opstand mod Erik Menved, som blev vedtaget på Viborg landsting 1313, og hvori herremænd og bønder stod sammen. Der havde længe ulmet misfornøjelse over kongens evindelige fejder og de utålelige byrder, det medførte. Kun ved sine tyske forbundsfællers hjælp sejrede kong Erik over oprørerne, der straffedes hårdt, bl.a. ved nye skatter; bønderne måtte tillige medvirke ved opførelse af ny kongelige borge, der skulle sikre kongens magt.

Også under Grevens fejde har måske nogle af egnens folk været med. Efter adelshærens nederlag mod skipper Klement ved Svenstrup (syd for Aalborg) 15/10-1534 spillede bønderne herrer i Østjylland indtil Randers, i Vestjylland helt ned imod Varde. Men efter at Johan Rantzau 18/12-1534 havde besejret skipper Klements hær ved Aalborg, kuedes de oprørske herreder, og så begyndte straffedommen. Arild Hvitfeld fortæller, at "alle de bønder, som havde deltaget i rejsningen, dømtes i kongens unåde med liv og gods, og for at løse deres hals igen afstod og afhændede de til kongen og hans efterkommere alt deres gods til evig tid, medmindre kongen ville benåde dem. De fleste jordegne bønder beholdt vel deres gårde, men kun som kronens fæstere; men de, der i forvejen var fæstere, købte deres hals med øxne eller penge til en usigelig summa". - I de 49 herreder, omtrent 2/3 af Nørrejylland, til hvilken bondeoprøret var nået, blev alle bønder skåret over een kam og måtte alle løse deres gårde ind, enten de virkelig havde deltaget i rejsningen eller ej. Ved nytår 1535 var hele Jylland underlagt den udvalgte konge (Christian III).

Også fra kirkehistorien, særlig Ribe stifts historie, kan der kastes enkelte strejflys over forhold også her i sognet.

Det var jo ca. 860, at Ansgar fik tilladelse til at opføre en trækirke i Ribe. Der ligger naturligvis en udvikling mellem dette og så Harald Blåtands dåb ca. 960, den Harald, som efter sit eget vidnesbyrd på en af Jellingstenene "gjorde danerne kristne". Selvom dette vel næppe skal forstås anderledes, end at folket officielt antog kristendommen sammen med kongen, så betød det naturligvis ikke lidt for kristendommens fakti-

ske udbredelse i landet. - Hvor tidligt den kristne tro er nået frem til disse egne, vides der intet om; men man tør vel antage, at ligesom bebyggelsen i Ribe amt er foregået op langs åløbene, således har også den kristne mission fulgt den samme vej; disse egne er næppe nået i første omgang.

Omkring 1060 delte Svend Estridsen Nørrejylland i 4 stifter, hvorved Ribe stift kom til at omfatte Jelling-, Almind-, Varde- og Hartesysler + dele af et par sønderjyske sysler. Men allerede tidligere nævnes der biskopper i Ribe, og om Odinkar den yngre (død 1043) vides det, at han virkelig har haft sit hovedsæde der; han var den første kendte biskop i Danmark af dansk æt, ja en tid vistnok den eneste biskop i Danmark. Han var kendt som en meget virksom mand; efter hans tilskyndelse blev der rejst mange trækirker i Jylland, ligesom han skal have sørget for danske præster til disse kirker.

Opførelsen af Ribe domkirke (stenkirken) siges at være påbegyndt af biskop Ture omkring 1125. Men særlig oprettelsen af Ribe domkapitel 1145 ved biskop Elias og den skole, der blev lagt under domkapitlets styre, skulle få stor betydning for stiftets forsyning med præster i fremtiden. Den store danske kirkebygningsperiode var jo begyndt da.

Biskop Tuve, der tiltrådte embedet 1214, var ivrig for, at alle præster skulle leve i ugift stand. Selv blev han taget til fange sammen med Valdemar Sejr i slaget ved Bornhøved 1227 og måtte løskøbes for en uhyre sum, som stærkt forarmede domkapitlet. Dette førte bl. a. til, at hans efterfølger, biskop Gunner, med pavens billigelse gennemførte, at det første års indtægter af ledige sognepræsteembeder i stiftet skulle tilfalde domkapitlet; den bestemmelse blev selvfølgelig ikke populær hverken blandt præsterne eller i sognene; bedre syntes man om, at biskop Gunner med stor kraft optrådte mod voldsmænd overfor kirker og klostre, ligesom han selv gav store gaver til domkapitlet, og i det hele taget var meget virksom for kirkelige formål.

Under hans efterfølger kom hele stiftet en tid under interdikt (bandlysning) p. g. a. mordet på Erik Plovpenning.

Biskop Christiern, der valgtes 1288, har vi allerede lært at kende som den mand, der lod den vigtige brevbog "Ribe oldemoder" indrette omkring 1290. Han blev en af de mest fremragende Ribebisper, særlig p.g.a. sin varme interesse for gejstlighedens uddannelse. Han var rig, men også gavmild overfor kirken og påvirkede andre rigmænd i samme retning. I 1237 fik han udvirket et kongeligt forbud imod, at lægfolk fængslede gejstlige i Ribe stift eller drog dem for verdslig domstol.

Under de sidste biskopper før reformationen mærkedes i høj grad romerkirkens forfald også i Ribe stift; adskillige biskopper gik i spidsen

med at give præsterne og befolkningen et dårligt eksempel i flere henseender.

Selvom disse træk fra Ribe stifts kirkehistorie i middelalderen ikke bringer direkte oplysninger til Grene sogns historie, giver det dog indtryk af et og andet, hvis virkninger kan antages at have strakt sig også hertil og at have sat sit præg på forholdene også her.

Det er i forrige afsnit nævnet, at Grene kirke må formodes opført af sognets egne folk, og i så fald har de også til at begynde med ejet kirken. Men om alle kirker gjaldt det, at der blev en udpræget tilbøjelighed til at lade rettighederne overgå fra de oprindelige ejere til gejstlige hænder. I løbet af 12.-14. århundrede vandt således biskopper, domkapitler og klostre frem på lægmændenes bekostning og tilegnede sig en overvejende del af landets kirker. Således er det sikkert også gået med Grene kirke. Nogle almindelige oplysninger om sognepræsternes gerning i middelalderen skal også gives i denne sammenhæng. Den omfattede alle sognets folk fra vuggen til graven; sognepræsten skulle drive sjælesorg, d.v.s. han skulle lære folk trosbekendelsen og Fadervor og undervise i kristen sæd og skik i modsætning til den hedenske arv, der var alt andet end let at udrydde; han skulle høre skriftemål og tilslut begrave folk; han skulle forvalte nogle af de 7 sakramenter, som romerkirken sad inde med; nogle af disse sakramenter kunne dog kun forvaltes af biskoppen.

De første præster blev lønnet gennem betaling for hver enkelt kirkelig handling, hvad der nok kunne friste fattige præster til misbrug. Man forstår derfor godt, at tiendeordningen blev løsenet på præstelønningsspørgsmålets område. Ordningen blev dog ikke modtaget med begejstring i folket, og først fra begyndelsen af 12. århundrede kan den betragtes som gennemført; 1/3 af afgiften skulle tilfalde præsten, 1/3 kirken og 1/3 biskoppen; den erlagdes i naturalier og samledes i kirkeladen.

En anden vanskelighed blev spørgsmålet om præsternes ægteskab. Betegnende for, hvordan forholdet oprindeligt var, er, at de gamle danske landslove forudsætter præsteægteskab. Men jo større indflydelse munkevæsenet vandt, desto mere kom kravet frem om, at præsterne skulle være ugifte, og det varede ikke længe, før der kom direkte forbud mod præsteægteskab. Det er velkendt, at dette gav anledning til mange ulykkelige og forargende forhold, og at hele denne ordning har bidraget til romerkirkens fald her i Norden. Det førte også til, at der mange steder kom munke som sognepræster. Der er således en mulighed for, at munke fra Nollund kloster ved Grindsted har betjent nogle af omegnens kirker som præster.

I de første århundreder efter kristendommens komme til Danmark blev de vordende præster uddannet i klosterscholer; men fra 12. århundrede knyttes denne uddannelse til latinskolen ved domkirken og til domkapitlet; selve den praktiske præsteuddannelse skete i domkirkens kor.

Ofte kunne det hælde, at den unge præst kom tilbage til sin hjemegn som sognepræst, og han blev som oftest i samme embede hele sit liv.

Retten til at vælge sognets præst tilkom oprindeligt dem, der havde ladet kirken bygge, altså som regel sognets egne folk. Denne regel finder vi også i de gamle danske landslove; men den sejrende tankegang i middelalderen blev, at præstevalget lå i den katolske kirkestyrelses hånd, i sidste instans hos paven, så at sognets folk her mistede deres gamle ret. Hver søn- og helgendag skulle sognepræsten holde messe. På landet blev præsten herved bistået af en degn (der af gode grunde ikke var skolelærer dengang). Det hele foregik på latin, som menigheden jo ikke forstod; højdepunktet i messen var den usynlige forvandling af brød og vin til Kristi legeme og blod, som romerkirken efterhånden lærte. I messen kunde der (men blev det langt fra altid) indskydes en prædiken på modersmålet, især i advents- og fastetiden; det var dog langt mere de omvandrende tiggermunke end sognepræsterne, der virkede som prædikanter. Prædikenerne indeholdt som regel småtræk fra helgenlegender, men også dagliglivets sæder og skikke omtaltes.

Til bryllup og begravelse var knyttet særlige messer; begravelsesmesserne udviklede sig efterhånden til de såkaldte sjælemesser, der satte et hovedpræg på middelalderens kirkeliv og blev en stor, men ofte også skæbnesvanger indtægtskilde for den katolske kirke.

Endvidere skulle sognepræsten lede de processioner, som ved mange lejligheder udgik fra kirken til et eller andet sted i sognet. Jeg vil antage, at en sådan procession her i sognet bl.a. kan have haft det før omtalte kors mellem Billund og Ankelbo til mål. Det er sikkert også ved processionerne, at de første spæde begyndelser til menighedssang på modersmålet er brudt frem; thi ved selve messen blev der kun sunget på latin. (I bearbejdet form bruger vi endnu nogle af disse første danske småsalmer, f. eks. "Krist stod op af døde" og "Det hellige kors, Vorherre han bar").

For menigheden har der i det hele været mere for øjet end for øret ved kirkens gudstjenester (i kirkeprotokollen fra 1862 nævnes et låg til et røgelseskar med et billede af Kristus på korset. John Møller omtaler, at i 1891 blev til Nationalmuseet afgivet et røgelseskar af messing med låg. I 1808 fandtes hos en mand i sognet et krucifix, som i den katolske tid havde tilhørt kirken). Selv i beskedne landforhold som her har der ikke manglet noget af den glans og stemning over gudstjenesten, som stadig kendetegner katolske gudstjenester. Her kan f.eks. tænkes på anvendelsen af røgelseskar, på de forskelligt farvede klæder, præsten bar ved gudstjenesten, skiftende med kirkeåret, på processioner, hele messens mystik og musikalske skønhed o.s.v.

Foruden sin part af tienden fik sognepræsten også højtidsoffer og ved be-

gravelser "sjælegaver"; når det alligevel kneb for mange af middelalderens sognepræster at klare sit, hang det bl.a, sammen med, at der krævedes mange store afgifter af embedernes indehavere.

Under de store epidemier hørte sognepræsterne ifølge deres gerning til de mest udsatte. Der fulgte også ofte stor religiøs ophidselse med sådanne og andre store ulykker, der betragtedes som gudsdomme, og som jo undertiden medførte, at næsten hele egne affolkedes og delvis blev til heder.

Af middelalderens landsbypræstegårde er vistnok ingen bevaret til nutiden. Men man kan skønne, at de har stået på et mellemtrin mellem de større bøndergårde og de gårde, der tilhørte den såkaldte menige (d.v.s. lavere) adel, der i middelalderen fandtes i hvert sogn. Man kan også skønne, at trods den vanære, der som følge af forbudet mod præsteægteskab kom til at hvile over familielivet i disse præstegårde, har de dog indtaget en nogenlunde anset stilling i sognene. Der kendes nok mange klager over præster, men det er jo næsten altid det unormale, der huskes bedre end det normale.

V. REFORMATIONSÅRHUNDREDET.

a. Almindelige forhold

Om sognets formodede forhold til grevens fejde er fortalt i afsnit IV. Ligeledes om skelsætninger 1510 mellem Hinum og Silkeborg.

Ved Kristian III's kgl. brev af 18/8-1552 (ordlyden, se John Møller, side 2-3) oprettedes Slaugs Herred, bestående af Grene, Grindsted, Hejnsvig og Vorbasse sogne. Tidligere hørte Grindsted og Grene til Tørrild herred under Jellingsyssel, Hejnsvig og Vorbasse derimod til Jerlev herred under Almindsyssel. (Om Tørrild herred er at bemærke, at det i middelalderen hed Jellingherred; det nuværende navn forekommer dog allerede 1338. I "Ribe oldemoder" nævnes hverken navnet Tørrild herred eller Jelling herred, men blot Jellingsyssel. Derimod nævnes Jerlev herred, hvorefter kirkerne i Jellingsyssel opføres særskilt uden herredsangivelser). Slaugs herred hørte under Koldinghus len (fra 1584-93 dog under Bygholm len). Hvorledes det senere ordnedes, se næste afsnit.

Et herred havde sin egen rettergang, der oprindeligt udøvedes af folket selv på tingsteder, der lå på en fremtrædende plads ude i det fri, f. ex. ved en høj, der kunne ses langt bort, eller på et sted, der lå bekvemt for beboerne (om sandemænd, se forrige afsnit). - Senere i 16. århundrede blev herredsfogeden overalt enedommer, således at han kun i visse sager skulle tiltage meddomsmænd. Før 1660 udnævntes herredsfogeden i reglen af lensmanden og toges altid blandt herredets bønder; han skulle være selvejerbonde; 1651 fandtes ingen selvejerbønder i herredet; derfor må den daværende herredsfoged have fået en af kronens gårde. Endnu ved år 1600 tales

der om herredsfogeder, der ikke kunne læse og skrive, Efter enevælden, gik udnævnelsen over til kongen, men først i slutningen af 18. århundrede var herredsfogeden altid juridisk uddannet og tilhørte socialt overklassen. - Tinget i Slaugs herred holdtes først ved Slaugård (i Vorbasse sogn), hvorefter herredet jo fik navn, senere måske ved Tinghøj i Trøllund. - Om herredsfogeder boende i Grene sogn og om tingsted der, se næste afsnit.

Om hvem der ejede gårdene i Grene sogn i reformationstiden kan der gives forskellige oplysninger (Fra ældre tid er omtalt den gård i Grene sogn, som Ribe domkapitel ejede o. 1300 ff. - 1453 solgte Esge Jensen af Fowershede (vel i Holsted sogn) sit gods i Grene til Tymme Nielsen af Stensballe (Husby sogn, Ringkøbing amt)).

Det er vel det før omtalte (side 10) dokument fra 1510 (om skelsætninger), der omtaler, at Ankelbo og Silkeborg tilhørte kronen.

25/11-1526 fik Lass Jeghere (d.v.s. Lars Jæger) og hans hustru livsbrev på en bondegård, kaldet Anchilboe i Jerløff herred, mod at give den sædvanlige skyld til kronen samt holde gården ved magt og ej forbryde den imod de breve, som derom er gjort til landsting. (Foreligger der en misforståelse her, måske i forbindelse med, at Vorbasse (og Hejnsvig) hørte til Jerlev herred? Grene sogn (og navnet Ankelbo kendes kun herfra) lå jo ikke i Jerlev herred, men i Tørrild (Jelling) herred, jvfr. side 15)

10/11-1558 fik Ribe domkapitel en gård i Grene af kronen for en do. i Grenekrog. I et register (antagelig fra 1570) hedder det, at i Grene sogn ejede kronen 3 gårde, adelen 10, hospitalet i Kolding (oprettet 1558 ved Kristian III's fundats) 6, og der var 22 tiendeydere.

28/2-1572 kgl. gavebrev til hospitalet i Kolding på 2 gårde i Grene, 10/10-1573 åbent brev om, at Peder Jensen i Grene formedelst hans vanførsel og skrøbelighed må beholde den bolig, han lever i, og være fri for landgilde, ægt og arbejde, så længe han lever.

1581 fik rigsmarsk Peder Gyldenstiern (død 1594) til Thim (i Hing Herred, Ringkøbing amt) 1 gård af kronen i Silkeborg. Det er vel ham, som i 1590 klagede over bønderne i Slaugs herred, at de har stillet sig meget modvilige, når de af fogederne er blevet tilsagt til at befordre hans tjenere gennem herredet med fetalje og andet fra gården Tim til slottet (i Kolding?) De blev irettesat derfor og beordret til at adlyde.

1579 fik hospitalet i Kolding 1 gård i Elkær af kronen; 1583 fik Mads Role 1 gård af kronen sammesteds.

Engelsholmsherremanden Knud Brahes (K. B. lod det nuværende Engelsholm opføre 1592) svigermoder Anne Gjordsdatter (1. gang gift med Erik Lange til Engelsholm, død 1572, 2. gang gift med Albert Galskyt til Sønderskov, død 1593) skrives 1596 til "Byllund" (vel=Billund) - 5/10-1590 fik lensmanden Erik Lange på Bygholm en irettesættelse, fordi han havde ladet flere af

kronens bønder i Slaugs herred gøre ægt og arbejde til en gård, hans moder (Anne G.) "lader bygge der udi egnen"; det er måske Billund, her tales om. - Anne G. levede endnu 1613. (Endnu 1750 hørte Billund under Engelsholm.

Selvejrbønder har der åbenbart ikke været mange (om overhovedet nogen) af i Grene sogn i 16. årh. (det kunne tilmed af skattehensyn dårlig betale sig at være selvejer). - Danmarks bønder fik iøvrigt 1551 tilsikret, at fæstebonden ikke skulle kunne sættes fra sin gård, så længe han holdt den i god stand og svarede sine afgifter. - Borgerne fik bl. a. ret til at købe bøndernes stude med export for øje.

Dette sidste giver anledning til at nævne den levning af en gammel drivevej, som sås her i sognet, mens "Grene sø endnu eksisterede og inden hededyrkningen tog fart"; da førte en del vejspor nord fra ned mod søen. J. K. Nielsen antager, at det har været en levning af den drivevej, der fra Hjortlund i Filskov førte ned over kæret ved Simmel henover Hinnum hede og videre ad Kragelund hede i Bække syd på.

b. Grene Kirke.

Efter reformationen har vi fyldigere efterretninger om Grene kirke end fra den katolske tid. Og selvom det først er fra forrige århundrede, at vi ejer en samlet beskrivelse af kirkens udseende og indretning, så ligger forholdet dog sådan, at vi i hovedsagen kan gøre os en ret klar forestilling om kirken, som den har været både i den katolske tid og siden, og det vil derfor være rimeligt at give en almindelig beskrivelse af Grene gamle kirke på dette punkt i fremstillingen og så senere give oplysninger om nyere enkeltheder i deres historiske sammenhæng.

Vi begynder dog her med de oplysninger, der foreligger fra reformationsårhundredet om kirkens tilstand.

7/5-1559 fik kirkeværgerne til Grene kirke lov til at oppebære kirkens part af tienden fra forrige år til deres meget bygfaldne kirkes istandsættelse.

10/3-1579 bevilgedes det kirkeværgerne og menige sognemænd i Grene at oppebære afgiften af kronens part af korntienden i Grene sogn til deres kirkes bygning og gældsbehov, kvit og frit.

1584 fik kirken sin prædikestol (herom nærmere under kirkebeskrivelsen). De to første oplysninger tyder jo på, at kirkens forfatning under slutningen af den katolske tid og i den første lutherske tid ikke her været den bedste, hvilket også stemmer godt nok med det under sognets historie tidligere oplyste.

Hvorfor kirken i sin tid er blevet opført så yderligt i sognets sydlige udkant er ikke helt let at forklare, med mindre det hænger sammen med,

at strækningen mellem Grindsted og Grene å har budt de bedste betingelser for den ældste bebyggelse. - Selvom der ikke har kunnet påvises noget derom, er det jo muligt, at kirken her som andre steder er blevet opført på et gammelt gudehovs plads.

Når kirkens bygningsmaterialer (granit) tages i betragtning, kan man vel med nogenlunde sikkerhed gå ud fra, at kirkens udstrækning har været den samme, fra stenkirken blev opført, til den blev nedrevet i 1891, bortset fra våbenhuset, der p.g.a. sit bygningsmateriale (mursten) tydeligt kendetegnes som en senere tilbygning (ligesom kirkemurenes øverste del). Derfor skal kirkebeskrivelsen her også omfatte kirkens mål, og til sammenligning anføres tillige den nuværende Grene kirkes tilsvarende mål;

Skibet:	Den gamle kirke	(Den nye kirke)
Længde:	19 alen, 5 tommer	25 alen, 0 tommer
Bredde:	12 alen, 1 tomme	15 alen, 6 tommer
Højde:	5 alen, 10 tommer	8 alen, 0 tommer

NB. Før 1850 var højden kun 4 alen, 10 tommer.

Koret

Længde:	9 alen, 0 tommer	9 alen, 15 tommer
Bredde:	8 alen, 15 tommer	11 alen, 18 tommer
Højde:	5 alen, 3 tommer	8 alen (knap)

Højden før 1850: een alen lavere.

Murene i skib og kor var 1 alen, 11 tommer tykke. Det har sikkert været "kassemure" med fyld i midten (i den ny kirke er murstensmurene 22½ tomme tykke i sidevæggene og i endevæggen 27 tommer). - Når der ses bort fra murstensforhøjelsen i 1850, var murene opført af kampesten, i koret tilhugne, i skibet utilhugne. De rundbuede romanske vinduer har sikkert været små og siddet højt.

Våbenhuset var af teglsten; det kan tidligst være opført i unionstiden, men var muligvis af langt senere oprindelse.

Længde: 6 alen, 2 tommer. Bredde: 6 alen, 4 tommer. Højde: 3 alen, 6 tommer.

Mens det sædvanlige ved de gamle landsbykirker var, at våbenhuset byggedes ud for den gamle mandsindgang i skibets sydside, lå det ved Grene kirke på nordsiden (kvindeindgangen), hvad der dog her måtte falde naturligt p.g.a. kirkens hele beliggenhed.

Endnu i 1891 hvilede loftsbrædderne i koret på egebjælker; således har det sikkert oprindeligt været for hele kirkens vedkommende, - Sagnet vil vide at bjælkerne til Grene kirke var hugget i (den forlængst forsvundne) Barritskov mellem Grene og Omme (er det Omme i Vester Nykirke sogn ved Grimstrup? Navnet Barritskov forekommer i Barrit sogn nord for Vejlefjord, men der er intet Omme; mellem Grene og Omme er navnet Barritskov

i hvert fald ikke bevaret til nutiden. Iflg. Steenstrup "De danske stednavne" er endelsen -it, -et kommet af -with, der i ældre tid betød skov. I stedregistret til Traps Danmark (4. udg.) står Barritskov også anført med angivelsen Grene sogn, Hvis der ved "Omme" skal tænkes på Sdr. Omme, er der naturligvis en mulighed for, at den omtalte Barritskov kan have ligget et sted i de nuværende mosearealer i den nordlige del af Grene sogn, jvfr. egekrattet ved Baastlund).

Efter 1850 vides Grene kirke at have været teglhængt, men det er vel rimeligt at antage, at den oprindelig har været tækket med blyplader, der naturligvis kan være blevet fjernet længe før 1850.

I kirkeprotokollen fra 1862 hedder det, at "kirken har en flad østre ende", hvormed vel ikke antydes en formodning om, at der oprindelig skulle have været en lille halvrund tilbygning til koret, den såkaldte apsis, som ved mange andre gamle kirker. Spor af en sådan apsis er dog formentlig ikke påvist her så lidt som ved kirkerne i Grindsted og Hejnsvig, hvis ældre udseende omtrent må have svaret til Grene kirkes. Da der ved mange granitkirker må regnes med engelsk forbillede, er det sandsynligt, at disse kirker netop ikke har haft apsis.

Tårn har Grene kirke så lidt som Hejnsvig og Grindsted kirker i ældste tid haft. Men en klokke har der vel nok alligevel været fra kirkens opførelse, selvom den endnu bevarede klokke (jvfr. næste afsnit) først er støbt i 1634. Den ældste klokke har vel så ligesom den senere hængt i en klokkestabel på kirkegården.

Kom man ind i kirken, havde døbefonten såvel i den katolske tid som længe efter sin plads nede ved indgangen. Det var fast skik som billede på dåben som indgangsdøren til den kristne menighed. Grene kirkes døbefont viser både ved sit materiale og sit udseende tilbage til kirkens opførelsestid: den romanske stils tid (i ca. 1400 danske kirker står endnu de oprindelige fonte). Den er af granit, lille af størrelse (alligevel har den oprindelig været beregnet til neddykning af barnet, som skulle døbes; dette ophørte efter reformationen) og bærer to udhugne løvefigurer med et træ i midten, langs kanten foroven en bort. Løvefigurer var særlig almindelige på jyske døbefonte og skal sikkert opfattes som billeder på det onde (den onde, jvf. 1. Peters brev 5,8), der skal besejres ved dåbens kraft. Træet (eller planten) er måske billede på livets træ.

Ved kirkens indgang har i den katolske tid også vievandskarret haft sin plads; man bestænkede sig med vievandet til (formentlig) åndelig renselse; jvfr. bl.a. også de jødiske rensesskikke (Johs. 2,6).

I den katolske tid var der sikkert ingen prædikestol i kirken. Når der blev prædikeret, skete det fra en pult i koret. Og i den første lutherske tid har man sikkert klaret sig på lignende måde. Det var i det hele taget først

hen imod 1600, at de fleste danske landsbykirker fik prædikestole. Grene kirkes første prædikestol er i brug endnu, omend i restaureret skikkelse og i den nuværende kirke anbragt på en lidt anden måde end i den gamle kirke, nemlig med opgang fra vest, venstre om (hvilket formodentlig bedst har kunnet forenes med restaureringen) mens opgangen i den gamle kirke mere naturligt skete fra nord (højre-om). - Også i den gamle kirke var prædikestolen anbragt i skibets sydøstlige hjørne; der havde den efter skik og brug, men efter kirkens størrelse og ringe højde i grunden overflødig, en lille "(lyd)himmel" over sig. Den havde dengang kun 4 sider (flade) og så iøvrigt ud som nu, lavet af egetræ med udskæringer (stilerede blomster med et ansigt over i fyldingerne); stilen er vel nærmest en primitiv renaissance. Indskriften foroven er fordelt på de fire flader og lyder: IENS LEFLV-ND LOD - DENNE PREDCSTOL - GØIRE 1584. - Der kan næppe være tvivl om, at denne Jens Leflund må være den samme som den herredsfoged for Slaugs herred, Jens Hansen boende i Løvlund, som er kendt fra 1601 og 1615. Det er vel endda sandsynligt, at han har været herredsfoged allerede i 1584, siden han har været anset og velstillet nok til at kunne skænke kirken en prædikestol (af tidligere herredsfogeder i Slaugs herred er kun Gregers Jensen i Trøllund kendt fra 1580; de herredsfogeder, som har været bosat i Grene sogn, hovedsagelig i Løvlund, omtales i næste afsnit.

Der synes aldrig at have været nogen korbue mellem skib og kor i den gamle Grene kirke (når der i 1875 ved kirkesyn var tale om at få bygget en ny korbue, skal det vist næppe forstås som en virkelig antydning af, at der engang havde været en).

I kirkeprotokollen fra 1862ff står alteret beskrevet som "et af fyrtræ med fylding i form af en stor kasse sammenføjjet bord med en låge på den søndre side". På alterbordets forside fandtes levninger af en udskåret beklædning af fyrretræ; foroven var der følgende indskrift: "1588 (He)r Niels Refsing. Vi ved, vi er på den ø, vi kan icke kom vd af ...". Niels Refsing var præst for Vorbasse-Grene 1551-95; han omtales nærmere under afsnit c. - På foden af alteret fandtes også årstallet 1588. - Det må vel antages, at kirken oprindeligt har haft et alter af sten, i hvis plade der har været en fordybning til en helgenrelikvie, formodentlig tilskrevet den helgen kirken i den katolske tid har været indviet til. Altertavle og -billede er sikkert først kommet til i slutningen af 17. århundrede og omtales i næste afsnit (om kalk og disk se næste afsnit).

En skriftestol har kirken sikkert haft i den katolske tid og længe efter. Om den lutherske gudstjeneste, kirkebibel og salmebøger m.m. vil der blive fortalt i afsnit c.

c. Præst og menighed.

Mens vi ikke kender navnene på sognepræsterne i Grene sogn fra den katolske tid, kan der efter reformationen opstilles en fuldstændig præsterække for Vorbasse-Grene, og om adskillige af dem kan der gives ret udførlige oplysninger. Som baggrund for disse enkeltheder vil vi imidlertid begynde med nogle almindelige oplysninger om dansk præstegerning i de forskellige tidsrum samt om gudstjeneste- og menighedsforhold såvel som om stiftets biskopper.

(Hvad reformationstiden i Danmark og specielt i Ribe stift angår, kan det f.ex. anbefales at læse P. Severinsens fortræffelige og billige bog: Hvorledes reformationen indførtes i Danmark).

Det er bekendt, at flertallet af det sidste hold sognepræster fra den katolske tid ved reformationen blev siddende i deres embeder og således gled over i den lutherske kirke. Dette tyder afgjort på, at de har vist sig modtagelige for evangeliet, og at de er fundet brugbare under de ny forhold. Man har beskyldt dem for at være gået over for levebrødets skyld; men selvom det kan have været således i nogle tilfælde, må man dog også huske, at dels var de katolske præster gennem deres uddannelse ved domkapitlerne mer eller mindre fortrolige med tankerne om det nødvendige i kirkelige reformer, dels har mange af dem sikkert følt reformationens budskab som en åndelig og menneskelig frigørelse og som kristelig sandhed. En del af dem var jo oprindelig munke; de indflydelsesrigeste og betydeligste af de første lutherske præster, men i tal kun forholdsvis få, var "Prædikanterne", der havde fået deres lærdom ved de ny evangeliske præsteskoler i Haderslev, Malmø og Viborg. - De fleste af præsterne stammede fra købstæderne (hvor jo også reformationsvækkelsen overvejende havde hjemme); enkelte bønderbørn var der dog imellem. Højadelen trak sig nu helt tilbage fra præstestillingen, men af den menige adel, der var meget talrig og udbredt overalt på landet, blev mange ved at blive præster; adskillige af dens døtre blev præsetekoner.

Med reformationen kom sognepræsten i forgrunden som bærer af det kirkelige liv i det enkelte sogn. Fra de styrendes side lagdes største vægt på, at præsten for sognets folk forkyndte Guds ord, "det hellige evangelium". (Evangelium betyder i reformationens sprogbrug det glædelige budskab om synderes frelse ved Jesus Kristus alene, således som det forkyndes i hele det ny testamente. - I vor tid, hvor forudsætningerne er andre, forstår vi vel knap, med hvilken glæde samtiden hilste "evangelii lyse og klare dag", som Palladius udtrykte det).

I reformationsårhundredet strømmede talrige unge og ældre studerende til Wittenberg. Navnlig Melanchtons latinske søndagstaler (hans "postille") har fået stor betydning for den første evangeliske forkyndelse også her i

Danmark.

Et vigtigt hjælpemiddel for præsternes søndagsforkyndelse blev Peder Palladius's korte latinske uddrag af Luthers prædikener, som Palladius selv havde hørt under sit studium i Wittenberg 1531-37. - Prædikestolen blev nu i ganske anden grad end før kirkens og gudstjenesten midtpunkt; men som det hedder i Palladius's berømte "visitatsbog", "når eders sognepræst prædiker eder vor herre Jesus Kristus rent og klart til eders salighed, da beviser han sin lærdom (d.v.s. lære) med de tvende højværdige sakramenter; derfor står han med den ene hånd ned til fonten (jvfr. her side 19) og den anden op til alteret. - For de to sakramenter er de to indsegl, som hænger for det brev, som blev givet ned fra himlen ved Moses og ved vor herre Jesus Kristus, der de 10 budord, troen og fadervor står skrevne udi".

Blandt de "sjælesørgerpligter", som indskærpedes præsterne, var også, betegnende for tiden, forfølgelsen af "Hexe"; flere præster er blevet brændt for at have stået i ledtog med hexe, men selve hexebålene flammede hyppigt i de tider. - Præsterne skulle også håndhæve en streng kirketugt, hvad der efter tidens forhold kunne blive meget svært, ja tit håbløst, navnlig overfor mægtige adelsmænd.

En synode i Antvorskov i 1546 indskærpede nødvendigheden af, at sognepræsten anskaffede sig nyttige bøger til fortsat selvstudium. Allerede i kirkeordinansen nævnes i så henseende bibelen, Luthers postille og Melanctons hovedskrifter samt Luthers lille katekismus. Biskopper og provster skulle ved visitatserne føre tilsyn med, at præsterne havde de rette bøger, og at "den gamle surdejg" (d.v.s. katolske skrifter) blev udrenset, hvor den endnu fandtes.

Ved synoden i Antvorskov forbydes det "mindre flittige præster" at læse deres prædikener op af en bog, thi "derved opbygger de deres menigheder slet ikke eller såre lidt". Derimod må de gerne lære andres prædikener godt udenad. - Blandt de af præsterne mest benyttede prædikensamlinger finder vi Hans Tausens postille samt en til dansk oversat postille af Corvinus. Det ansås ligefrem for prisværdigt, at præsterne "vendte bøtten", når kirkeåret var omme, fremfor at holde nye prædikener.

Kristian III drog omsorg for at skaffe de dårligst stillede præster nogenlunde økonomiske kår (jvfr. senere). Et afsnit af hans allerede nævnte kirkeordinans handler om landsbypræsters underhold. Præsten skal have 1/3 af tienden (i naturalier); desværre unddrog adelen sig - med få hæderlige undtagelser - deres tiendepligt, hvad der i høj grad kom til at gå ud over præsterne. - "Desligeste skal hver sognepræst beholde sin præstegård med al sin rettighed og rette tilliggende, som der af Arilds tid tilligget har, og hvad der med urette frakommet er uden dom og ret, det skal komme dertil igen med rette". (der tænkes her på sjælemessegods, skønt sjælemesserne nu

var afskaffet; ordinansens bestemmelse her gav anledning til megen trætte, da givernes efterkommere ikke med helt urette følte sig brøstholdne). Meget stor betydning for mange præsters uddannelse fik den berømte danske teolog Niels Hemmingsen, der selv var en af Melanchtons disciple. Han måtte til sidst fratræde som præstelærer efter heftige angreb fra den strengere lutherske retnings mænd, men som teologisk forfatter bevarede han dog stadig længe stor indflydelse. Han repræsenterede samme forsigtige og fredselkende standpunkt som Melanchton, men stod i kristendomssyn Luthers modstander, den kølige Erasmus af Rotterfam nærmere, end han stod Luther selv. - Hans postille blev meget benyttet som grundlag for prædikener, og det kan bl.a. spores i, at det efterhånden skortede meget på personlig varme og grebthed i prædikenerne. Reformationstidens ånd og kraft gav plads for pindehuggeriet, og ofte kom der for lægfolk uforståelige latinske sætninger ind i prædikenerne. Biskopperne anker ofte over, at prædikenerne var for lange, hvad sognefolket gav biskopperne medhold i. Undertiden rettedes der klager mod præsterne for deres udfald mod privatfolk.

En af biskoppens opgaver var ofte at stifte fred. Ufreden og trætterne skyldtes ikke som i nutiden meningsforskelle mellem forskellige kirkelige lejre, men var af rent personlig art mellem en præst og hans nabopræster eller med degnen, herremanden og andre.

Hypptigt beskyldes præsterne for drikkeri, men hverken biskopperne, menigmand eller samtiden i det hele lagde videre vægt på denne skrøbelighed. Den danske kirke efter reformationen må betegnes som en udpræget sakramentkirke; der blev faret frem med største nidkærhed og hårdhed fra styrelsens side mod præster, der gjorde sig skyldige i blot de mindste fejl eller afvigelser ved sakramenternes forvaltning.

Præstegårdslivet i 16. århundredes slutning kunne ikke blive nogen idyl; det gjorde allerede de ydre forhold umuligt; bygningerne var ofte forfaldne o. s.v. Men noget nyt og godt var præsternes lovformelige ægteskab, skønt der måtte føres en sejt kamp mod de nedarvede skikke og fordomme fra den katolske tid, - Idealet af det 16. århundredes præstekone blev den dygtige husmoder, der i disse selvforsyningens tider kunne forestå en stor husholdning og med kraftig hånd kunne tumle en børneflokk. Der forekom ofte ulykkelige ægteskaber i præstehjemmet (jvfr. nedenfor), men tidens grundtone på dette område blev dog en stærk lovprisning af ægteskabet i modsætning til cølibatet, hvis uheldige følger længe mindedes.

Som helhed stod den danske præstestand i slutningen af reformationstårhundredet på et hæderligt standpunkt, såvel i lære som i levned. Gennemgående herskede der et smukt forhold mellem præst og menighed. Præsten blev som regel i embedet for livstid. Ved dødsfald gik embedet over til en søn eller svigersøn. - Familielivet i præstegårdene var som oftest smukt, bortset fra

de uheldige forhold, der kunne indtræde, når en præsteenke med en stor børneflokk giftede sig med eftermanden - den eneste form for enkeforsørgelse, der var mulig for fattige præsteenker.

Lidt om præstevalg. - Der var et levende ønske om at komme tilbage til den ordning, at menigheden selv skulle vælge sin sognepræst. Kirkeordinansen bestemmer, at følgende tre faktorer kommer i betragtning ved besættelsen af et præsteembede: 1. Menigheden, den "menige almue" på stedet, 2. de to stedlige kirkeværgere og de to "fattige folks værgere" samt nogle af "de ældste og agtteste mænd der udi sognet" (som det bestemmes i Ribeartiklerne, der blev et tillæg til kirkeordinansen) og 3. Biskoppen. - Den person, som menigheden begærer, prøves af biskoppen, om han er skikket i lærdom og fromhed. Lensmanden stadfæster så valget på kongens vegne. Biskoppen ordinerer den valgte i stiftskirken og giver ham "kollats" (anbefaling til menigheden); forsynet med disse papirer bliver han så indsat af herredsprovsten som rettelig kaldet sognepræst. Men allerede Ribeartiklerne af 1542 viser, at der let opstod uheldige forhold, når menigheden i et sogn skulle vælge præst, hvorfor det bestemmes, at menigheden skal vælge et udvalg på 7 af "de ældste og agtteste mænd der udi sognet". Disse 7 skal så med herredsprovstens råd og samtykke udvalge en from, lærd mand til deres sognepræst udi deres døde og afgangne sognepræsts sted. Og med ham har menigheden at være tilfreds. Ribeartiklerne giver også nærmere regler for de tilfælde, hvor en adelsmand har "patronatsret" til en kirke og dermed i hovedsagen rådighed over præstevalget; her synes 7-mands udvalget at være sat ud af spillet. Der var strenge bestemmelser, som skulle hindre, at "gunst og gave" fik indflydelse, men misbrug kunne ikke helt undgås. Herredets præster havde ret til at vælge en provst af deres midte efter biskoppens forslag. Også her kunne der let blive splid. Præsters forseelser pådømtes af en provsteret. Med bispevalg havde kun købstadspræsterne at gøre, men efterhånden gled valget også ud af deres hænder.

Når der nu på alteret i Grene kirke ligger en facsimileudgave af "Kristian III's Bibel" fra 1550, kan det med rette antages, at der også på alteret i den gamle kirke i lange tider har ligget et eksemplar af originalen, idet hver kirke i landet skulle anskaffe et. - I ca. 100 år var det den danske kirkebibel, og dens kernefulde dansk lader sig stadig med lethed læse. Det er ikke en direkte oversættelse fra bibelens originalsprog, men en dansk bearbejdelse af Luthers tyske oversættelse og har meget af dens friskhed. Den er foretaget af Christiern Pedersen og blev gennemset af en kommission.

Hvilke salmebøger der har været sunget efter i Grene kirke i reformations-

århundredet, lader sig derimod vanskeligere sige. Uden her at komme dybere ind på dansk salmebogshistorie skal det dog anføres, at som den ældste danske kirkesalmebog plejer man at nævne Malmø salmebogen af 1533 med 104 salmer. - Af denne foretog Hans Tausen en omredaktion i 1544, kun bevaret i en senere udgave fra 1553 med 2 tillæg og ialt 161 salmer. - Den tredje danske kirkesalmebog, der indeholdt 269 salmer, blev udgivet 1569 af rektor og præst i Ribe Hans Thomissøn (jvfr. senere) ¹⁾. Den blev ved kongebrev samme år gjort til den eneste tilladte danske salmebog og trængte igennem over hele landet, i senere udgaver forøget med flere tillæg og med ændringer i flere af salmerne. Dette skyldtes, at bogen vel var den eneste tilladte, men dens indførelse dog ikke lovbefalet. Det har vel også til at begynde med været forholdsvis få i menighederne, der har haft salmebogen. - Den egentlig autoriserede bog blev Niels Jespersens "graduale" af 1573, og den må i hvert fald antages at have været i brug også i Grene gamle kirke, thi den skulle anskaffes til hver kirke i eet eksemplar, der skulle lækkes til degnestolen. Den var heller ikke beregnet til hvermands brug, men var først og fremmest en anvisning for degnene og tilsigtede at give kirkesangen fast form over hele landet og således, som det hedder i forordet, sætte en stopper for "den forfængelige skrål og mundklammer i kirken" (noget, der på den anden side viser noget om den sangglæde ved salmesangen, der fulgte med den lutherske reformation). - Det ejendommelige ved bogen er ikke, at den indeholder salmer, og heller ikke, at der er tilføjet noder, men at her er gudstjenestens musikalske ledelse fastlagt og salmernes brug kirkeåret igennem fastlagt. Niels Jespersens graduale var i brug, indtil Kingo graduale kom 1699.

Degnen havde også anden opgave end at lede kirkesangen; han var stadig ligesom i middelalderen kirkebetjent og ringer. Og ved reformationen fik han tillige en ny pligt, at "undervise det unge bondefolk udi barnelærdommen"; det skete i kirken om søndagen; "dersom de ikke dertil er bekvemme, må de og ikke være sognedegne", hedder det i kirkeordinansen. - Ved Ribeartiklerne søgte man at skaffe alle degne bolig på kirkens grund.

Også sognepræsten skulle tage sig af ungdommens kristelige oplærelse, på landet endda som fast led i gudstjenesten; prædikenens ene halvdel skulle være katekismusprædiken; og ingen måtte stedes til alters uden at være overhørt i børnelærdommen; til gengæld kunne altergang godt begynde i en tidligere alder end nu. Naturligvis betød pavekirkens fald og reformationens sejr langt fra, at det ny var trængt igennem overalt, eller at det gamle var glemt og fortrængt overalt. Der skulle der gå lange tider med

¹⁾ I vor nuværende salmebog skyldes følgende salmer (mest bearbejdelser og oversættelser) ham: 38, 42, 56, 287, 446, 557, 613, 618, 619, 658, 680. Hans fader, præsten Thomas Knudsen Hygom havde været biskop Vandals tolk på visitatsrejser; han har skrevet nr 419 i salmebogen.

tildels blandt præsterne, men navnlig i menighederne.

d. Ribebisperne.

Da det naturligvis har haft betydning også for Vorbasse-Grene, hvordan stiftets kirkelige tilsynsmænd var, skal der også siges lidt om de lutherske biskopper i Ribe i reformationsårhundredet.

I 1537 udnævntes tyskeren Johann Wenth, også kaldet Vandal, til biskop (superintendent) over Ribe stift; han viste stor kraft og dygtighed i sin gerning, men hans ringe kendskab til dansk sprog lagde ham naturligvis vanskeligheder i vejen; derimod fik hans latinske forelæsninger i Ribe stor betydning for stiftets præster ligesom hans plan for provstevisitationer.

Hans efterfølger fra 1541 til sin død i 1561 blev Hans Tausen; han blev dog først indviet 30/4-1542 i Ribe domkirke af Bugenhagen under den herredag, hvor de førnævnte "Ribeartikler", udarbejdet af samtlige bisper, stadfæstedes som tillæg til kirkeordinansen af 1537. - Som biskop og visitator i Ribe stift virkede Hans Tausen med sin vante iver. - Vanskelighederne var store i Ribe som overalt, ikke mindst i de religiøse og sædelige forhold. Man har indtryk af, at Hans Tausen ikke længere formåede at fortsætte vækkelsestidens stærke åndelige røre, som vel endda i Ribe stift knap har været så kraftig som mange andre steder. Selve bispegerningen i det store stift (der dengang også omfattede hele det nuværende Vejle amt) var også et så vældigt og opslidende arbejde, at han ikke samtidig kunne overkomme et direkte åndeligt vækkelsesarbejde i stiftet. Betegnende nok taler et af Tausens hyrdebreve, der netop vil behandle præstefristelserne, ikke om troslivets kampe og anfægtelser, men advarer mod gendøbere og sakramenterere, spådoms og trolldoms udøvere. - Med stor iver tog H. T. sig af skole- og hospitalsvæsenet (hospital her nærmest = fattiggård), fik gods henlagt til en teologisk læremesters løn, holdt selv teologiske forelæsninger og fortsatte sin litterære virksomhed (H. T.s "postille" er skrevet i Ribe). - Hans heftighed og egenmægtighed beredte ham flere gange vanskeligheder, samtidig med at man får sympati for hans kraftige og frygtløse optræden mod adelsmænd, der forholdt kirken dens ret. - I 1555 fik hen sine præsters økonomiske kår forbedret ved "klemmebrev" af 9/5-1555 ("Rigens klemme" var det store kongelige voxsegl, der anbragtes i en rem under kongebreve, udfærdigede på pergament. Særlig betydning fik netop Kristian III's "klemmebreve" af 1555 til forbedring af de dårligst stillede præsters kår. Da en af de udveje, der forsøgte, var at sammenlægge sogne og nedbryde kirker, lavede man senere den forklaring, at klemmebreve var breve, hvorved sogne "klemtes sammen").

Om biskop Poul Madsen (1561-69) er her i denne sammenhæng intet særligt at bemærke. - Hans efterfølger var Hans Tausens svigersøn Hans Laugesen

(1569-94) og derefter P. J. Hegelund, jvfr. her side 6. Begge disse var født i Ribe og havde gået i skole der; teologisk var de begge disciple af Niels Hemmingsen (jvfr. her side 23). Som rektor i Ribe skole havde Hegelund haft Hans Thomissøn (jvfr. her side 25). P. J. H. her oversat vor salmebogs nr. 640 og bearbejdet nr 172.

e. Præsterne i Vorbasse-Grene.

Til slut lidt om præsterne i Vorbasse-Grene 1536 til ca. 1600. 1. Iver Mair 1536 til sin død 1551, 2. Svend Ostensen, død 1554, men muligvis = 3. Severinus - til ca. 1560. - Om ingen af disse her vi nærmere efterretninger; om de følgende medtages her væsentlig kun, hvad der her interesse for Grene sogn; iøvrigt henvises til John Møllers bog. 4. Iver Madsen, død 1561, altså kun præst her ca. 1 år. Havde tidligere været præst i Andst-Gesten, men blev fradømt kaldet for drab i drukkenskab m.m. - Hans Tausen skriver i februar 1560 til Frederik II om Iver Madsen: "Nu har han Vorbasse og Grene og nyder nådelig udover præsterenten 6 orter korn af eders kgl. Majestæts tiende. Om disse 2 sogne nu ikke er aldeles så gode som de andre, så ...". 5. Niels Pedersen Refsinghoved (Revsing i Gesten sogn hed i gammel tid Refsinghoved) 1561-95. - 2/12-1572 tilsendte kongen biskop Laugesen 4 klager fra sognemændene i Vorbasse og Grene over hr. Niels, der ikke har kunnet fralægge sig offentlig sigtelse for at være en vitterlig hor-karl, ligesom han her forsømt sin kirketjeneste. - I 1583 klager N. P. R. til kongen over, at der i nogle år er gjort ham hinder på de 3 orter korn af hvert sogns krontiende, som kongens fader formedelst de ringe sogne havde tillagt præsteembedet m.m. Angående de 3 orter korn af Grene sogn her kongen skrevet til Mogens Jul til Knifholt. - 1593 klager hr. Niels til kongen over sin kapellan Søren Grumsen Gjørding, der fik sit kald forbrudt. I dommen over ham nævnes bl.a. en sag mellem ham og Anne Gjordsdatter. S. G. Gørding var gift med en datter af Refsinghoved; om denne sidste jvfr. også her side 20. - M.h.t. de "ringe sogne" jvfr. også det her side 15ff. fortalte. Men til de "ringe sogne" har der åbenbart også været flere "ringe præster".

Om sammenlægningen af Vorbasse og Grene under een sognepræst er af endnu ældre dato end 1536, kan vel næppe oplyses. Den synes jo i hvert fald ikke først at skyldes de omtalte "klemmebreve" af 1555 (jvfr. dog oplysningen fra 1526 på side 16, hvor Grene sogn synes at regnes til Jerlev herred, hvilket måske kunne forklares ved, at Grene sogn allerede da her været annex til Vorbasse, som hørte til Jerlev herred).

VI. DET 17. ÅRHUNDREDE.

a. Almindelige forhold.

At 17. århundrede for Danmarks vedkommende i høj grad blev et krigens århundrede, fik også Grene sogn at mærke. - De oplysninger, der haves herom, vil i det følgende blive gengivet på baggrund af korte bemærkninger om disse kriges gang for Jyllands vedkommende.

Kristian IVs deltagelse i trediveårskrigen fik som bekendt et uheldigt forløb. Efter nederlaget ved Luther am Barenberg 1626 førtes krigen til Danmark i 1627. Først plyndrede og brændte Kristian IVs lovløse hvervede knægte overalt i Jylland. Efter dem kom Wallensteins bander, som af hjertens lyst hærgede "kætterlandet". - Jylland havde nu i 3 menneskealdre været forskånet for krig, og dets almue, som ingen fortrolighed havde med krigsforhold, var nu aldeles prisgivet Europas vildeste horder af kroaterne, tyskere og kosakker. Mange adelsmænd og borgere flygtede til Norge, mens bønderne søgte ly i skove og moser; penge og kostbarheder nedgravedes i jorden for at fjenden ikke skulle få fat i dem. Alvorlig modstand blev der ingen steder gjort, og om efteråret nåede Wallensteins soldater op til Skagen. - Krigen efterlod den jyske halvø hærget og ødelagt. Der lå forladte gårde i stort tal, forhuggede skove, utilsåede marker, kirker uden tårne. Under de følgende 14 fredsår kom halvøen så småt på fode, men ofte hæmmedes fremgangen af andre ulykker som epidemier og den store stormflod 1634, der overskyllede hele kysten fra Elben til Ribe.

Det var under denne krig, at den senere herredsfoged Hans Jensen i Løvlund sammen med 2 andre mænd fra herredet blev sat i rådhusårnet i Vejle. For at frelse livet måtte de love en afgift af 4 rigsdaler og en god oxen af hver gård i herredet. Nogle af herredets bønder ville dog ikke betale, hvorfor der senere blev optaget tingsvidne i sagen (tingsvidne her vistnok i betydning af bevidnelse på tinge af noget, som var foregået udenfor dette; den sædvanlige betydning er: vidnesbyrd fra tinget af tingsmænd). - Om Hans Jensen og hans gravsten på Grene kirkegård vil der senere blive fortalt mere. Ligeledes kan her henvises til, hvad der senere skal fortælles om Vorbasse-Grene sognekalds almindelige tilstand på præsten Marebæks tid som vidnesbyrd om, at også denne egn har lidt under krigen.

Den 12. december 1643 rykkede Torstenson over Holstens grænse for at angribe Danmark. Overfaldet traf Kristian IV ganske uforberedt; han havde næsten ingen krigsfolk på halvøen. 20. januar 1644 stod svenskerne i Sæby. Jyllands befolkning grebes af skræk og flygtede planløst fra sine boliger; almuen var harmfuld på adelen, som burde have værget landet. - De store ulykker skabte uro i alle sind; folk så blodige sværd og krigshære i luften. Bønderne nægtede at adlyde deres øvrighed; snart flygtede de rædde ud på ufremkommelige steder; snart kæmpede de i små flokke fortvivlet mod de

plyndrende krigsfolk. Men alle, både bønder, borgere og præster vendte sig i harme mod herremændene og sang smædeviser om disse "haremænd".

Fra denne krig 1644-45 foreligger følgende vidnesbyrd vedrørende Grene sogn: I 1647 blev der optaget tingsvidne i anledning af, at 25 af herredets bønder ikke kunne betale deres skatter; det hedder her om en mand fra Grenekrog, at "han var så fattig og forarmet en mand næst forgangnen år formedelst de svenskes fjendtlige indfald, som ham slet og aldeles ruinede og forødte, for han boede på en landfar vej, så at fjenderne tog hans fæ og bæster bort og ødte hans korn". Og om 2 andre i Grenekrog og 1 i Elkær hedder det, at "de boede på en adelvej for fjender og blev røvede og fratagne deres god og gods".

Præsten Marebæk i Vorbasse-Grene, som allerede tidligere er nævnt, omtaler i en klage, han indsendte i 1648, at hans sogne var fordærvet af sandknog; i krigen havde han lidt stor skade og var udplyndret 23 gange af partier ...". (I en præsteindberetning fra 1638 gives oplysningen om, at i Grene sogn findes kun sten og ler, som hentes andetsteds fra).

Hårdest gik det dog ud over hele Slaugs herred i krigen 1657-60 mellem Karl Gustav og Frederik III. Danmarks forbundsfæller huserede værre i landet, end svenskerne havde gjort. Kurfyrst Frederik Vilhelm rykkede op gennem Jylland i spidsen for en stor hær på 30.000 mand østrigere, polakker og brandenborgere. Hæren blev i Jylland, idet hverken kurfyrsten eller den hollandske admiral Obdam, som havde undsat København, ville følge regeringens opfordringer til, at Obdam skulle føre soldaterne over til Sjælland for at knuse Karl Gustav. Da vore forbundsfæller omsider forlod halvøen, var Danmark et ødelagt og opløst land. Overalt var der forladte gårde i stort tal og folketomme landsbyer, hvis beboere nu kun frygtsomt og fåtaligt søgte tilbage til dem; udstrakte marker lå upløjede, så lyngen kunne brede sig over dem; ulvene viste sig i større tal end før. Samfundsordenen var ødelagt; respekten for øvrigheden, d.v.s. adelen, var borte. Det gamle var undergravet, og noget nyt måtte grundlægges; resultatet blev enevældens indførelse.

Præsten Hans Koch i Vorbasse-Grene omtaler i sin indberetning af 1690, at præstegården brændte 1659 (og 1671); det skyldtes vel krigen. Om Grene sogn før og efter krigstiden skriver han: "(i) Grene sogn, som bestod af 19 gårde, som var vel ved magt, findes nu kun 4½ gård, som kan give sædvanlig tiende; 7½ gård (er) nu så forarmet, at mestedelen af dem her nu i vinter gået om at tigge for den store misvæxts skyld, som nogle år har været her i sognet, 7 ganske øde, som har været øde i min tid, og tiende, som i forrige tider kunne beløbe sig til 6 ørter rug, kan nu ikke bedrage sig mere end mellem 5 og 6 tønner ..., så at dersom vor Herre ikke vil forbarme sig over os og give os korn og jordens frugtbarhed igen, bliver

sognene ganske øde, besynderlig Grene sogn".

I tingbogen for 1662 læses: "År 1659, da de kejserlige og brandenborgske og polakker bortrøvede kvæg og kræ her allevegne, da blev Matis Pedersen i Silkeborg al hans kvæg og kræ, heste og hopper og andet gods og formue ham frataget".

De sølvsager og mønter, som i 1867 blev fundet på Peder Johnsens mark i Plouglund, må være nedlagt under denne krig (1 øreskål af sølv, hvori graveret Eske Pedersen MND, 2 ens drueskeer af sølv, bag på bladet graveret Eske Pedersen P - 1651, 3 sexkantede sølvdopper til snore, 1 sølvtrækkenål, 11 runde sølvknapper og 11 snøremaller; endvidere 108 forskellige sølvmønter, mest skillemønt (1616-56). 1664 nævnes Eske Pedersen som beboer af en gård i Plouglund, tilhørende general Bauer).

Endelig kan der hos John Møller læses en længere skriftlig beretning af 26. oktober 1660 om Grene sogns skæbne under krigen: "En rigtig aftegnelse over Grene sogn, hvad de har udgivet til skat, og hvad der er røvet fra dem og plyndret fra dem af svenskens folk, kejserlige, brandenborgske og polakker, og hvad de enhver særdeles har givet til skat og det rigtig opskrevet af 4 dannemænd, som har været der udi sognet desimidlertid". - Til svenskerne måtte Grene sogns beboere svare skat i 9 måneder, ialt 450 rigsdaler; den svenske indkvartering kostede dem yderligere 216 rigsdaler; senere måtte hver mand af med 10 rigsdaler, 4 tdr. korn samt andre naturalier for 4 rigsdaler. - Ved juletid kom de kejserlige, brandenborgerne og polakker og plyndrede og ødelagde i stor stil; også de indkvarterede sig her, og beboerne måtte i 8 måneder svare 20 rigsdaler månedlig i skat; selve indkvarteringen kostede dem 288 rigsdaler. - Ved pinsetid måtte hver mand rømme fra hus og hjem; fjenden bortførte alle husdyr og mishandlede de sognebeboere, de fandt i moser og moradser, for at de skulle vise alt, hvad de ejede, - Omkring Mortensdag kom polakkerne igen og indkvarterede sig i 2 måneder; det lykkedes kun beboerne at få sået meget lidt. - En dansk rytterafdeling optrådte lige så brutalt som fjenden; særlig gik det ud over Jørgen Pedersen i Billund (se side 33), der både blev plyndret og sammen med sin hustru, sine børn og folk blev mishandlet.

Ved Silkeborg er der endnu spor af de "findhuller", hvori beboere fra Grene og Hinum gemte sig i disse forfærdelige år. Ved udgravninger til vejen fra Løvlund station til Løvlund mølle fandtes brandpletter, stammende fra den tid. - Vest for Grene gamle kirkegård blev der gravet sand op på sognefoged Niels Christensens grund. "Derved traf man på et muldrag 2-3 alen nede, og da der senere blev anlagt en have mod sydvest og man måtte fjerne et lignende lag flyvesand, stødte man her på brolægning og grundstenene af 2-3 huse. Lergulvene, som havde været i stuerne, lå godt endnu. Det var dækket af ca. 1 tommes aske og yssel, - et vidnesbyrd om, at bygningerne var øde-

lagt ved brand. Endvidere fandtes 3 brønde, hvoraf de 2 var sat med kampesten, den tredje med bøgetræ. Under sandlaget traf man også på en mødding. Lagene i den afvexlede med gødning og sajt, således som skik var i hedeegne lige ned til vor tid. Fjenden har afbrændt gården og måske dræbt beboerne. Der var i hvert fald ikke gjort forsøg på husenes genopbygning, og sandet var så efterhånden føjet hen derover". - Under krigen gik det også ud over skovene; idet de forsvandt, fik blæsten mere magt; der tales da også flere gange i 17. århundrede om sandflugt. - Om ulveplagen, der også bredte sig, se næste afsnit.

Om ejendomsforholdene i Grene sogn i 17. århundrede haves forskellige oplysninger: 1610 ejede kronen 1 gård i Grenekrog, Elkærgård og 1 gård i Plouglund. - I en jordebog 1660-61 over krongods i Koldinghus amt hedder det bl.a.: Løvlund 1 gård nogenledes ved magt, ingen sæd; Grenekrog 1 gård, halvparten ved magt, halvparten afbrændt; Plouglund 1 gård, husene nogenledes ved magt, men ikkun rugsæd.

1651 var der i Grene sogn 35 gårde, 1 bol og 1 kirkehus; ifølge matriklen 1662: 19 gårde, 2 bol; deraf 5 hele, 4 halve, 3 kvart gårde og 2 bol øde. 1664: 19 gårde, 1 bol og 1 kirkebol i hele sognet, deraf i Grene 3 gårde (1 øde, 2 halvt øde) og 1 øde kirkebol, i Plouglund 3 gårde, i Billund 2 gårde (den ene øde), i Elkær 3 gårde (deraf 1½ øde), 1 bol (øde), i Ankelbo 3 gårde (deraf 2½ øde), i Krog 3 gårde (deraf 2¾ øde), i Silkeborg 1 gård, i Løvlund 1 gård. - I slutningen af århundredet så det noget bedre ud; men det var gennemgående ikke sognets egne folk, som ejede gårdene; kronen ses at have ejet flere gårde, der efterhånden kom på andre hænder. Om ejere og beboere er der bl.a. følgende oplysninger:

Beboeren af "Nørre Ankelbo" (der 1664 ejedes af rigskansler M. Høegh, lensmand til Silkeborg i Århus amt, - det var ham, der underhandlede med Karl Gustav) kaldes i de 2 ældste matrikler (1664 og 1681-88) Peder Storm, efter hvem gården vel her fået sit navn Stormsgård, der kendes fra 1759. - Nørre Ankelbo en øde gård, hvor aldeles ingen huse eller bygninger er, eller grunden af nogen beboes eller dyrkes, tilhører Corfitz Ulfeld til Matterup (død 1690; ejede Matterup i Århus amt 1646-60)

Erik Juel til Hundsbæk (i Læborg sogn), rigsråd, død 1657, ejede 1651 en gård i Grene.

General Bauer, som i 1651 ialt fik udlagt krongods til en værdi af ca. 4000 rigsdaler, ejede i 1664 2 gårde i Grene, 3 i Elkær, 3 i Krog.

Knud Brahe til Engelsholm synes omkring 1600 at have ejet Billund. - Jørgen Brahe til Engelsholm (død 1661) ejede 1651 2 gårde i Billund, 1 i Krog samt Silkeborg. - Preben Brahe til Engelsholm (død 1708) ejede 1688 2 gårde i Billund; i 1674 stod han til 16 tdr., 4 skp. hartkorn i Grene sogn; i 1651 ejede han en gård i Krog, 1664 en øde gård i Silkeborg; 1685 skøder

han Silkeborg til Helle Mormand (jvfr. senere), men står i 1688 som ejer deraf; beboeren hed Mads Pedersen (jvfr. side 30 og senere under c.). Ifølge skattelisterne 1671-73 og 73-74 synes Gjord Galt (død 1684, til Viungård (i Viium sogn i Ringkøbing amt) en tid at have boet i Billund. Helvig Brockenhuus (død 1728), g.m. ritmester G. A. v. Post til Glomstrup i Tisted amt (Hvidbjerg sogn) ejede 1688 3 gårde i Elkær, 2 i Krog. Helle Mormand (se John Møller), som 28/2-1685 fik skøde på Silkeborg, var enke efter Christen Nordby (der 1663 fik trediepart i hovedgården Urup i Grindsted sogn, død 1667) til Lunderup (ved Varde). Hun tog bolig på Silkeborg, men 12. februar 1687 pantsatte hun ejendommen; 1689 kaldes hun tjener til Horsens, 1696 tjener til Preben Brahe på Engelsholm; men 11/9-1695 pantsatte hun gården til sin "kære (sviger)søn Hans Martensen" for 2000 rigsdaler. - Om denne sidste, gift med Helle Mormands datter Christina, se atter under afsnit c. - Om Helle Mormand hedder det i 1717, at hun "var forhen meget fattig og nu mere, såsom ved Martini tider næst afvigte år er ved ulykkelig ildsvåde afbrændt, hvad hun havde; vorder derfor ej videre beregnet end for krigsstyren af tilhørende hartkorn, bestående af bemeldte Silkeborggård (3-3-1-2), 1 gård i Eg og 1 bol i Hejnsvig". Hun havde tidligere ejet flere gårde, men sad alle dage hårdt ved det. I 1688 nævnes Løvlund mølle. - 1696 kaldes Løvlund gammelt ryttergods (tillige med 3 andre gårde i sognet). Ryttergods var jordegods, som under Christian V i 1670 bestemtes til underhold for det nationale rytteri; ordningen blev ophævet under VII. I lensregnskaberne for 1660-61 er der tale om "den ½ øde og ruinerede gård i Løvlund, som (herredsfoged) Iver Christensen fradøde". Den 20/12-1687 blev Slaugs herred forenet med Jerlev og Andst herreder til en jurisdiktion; dermed ophørte der at være en særskilt herredsfoged for Slaugs herred, men fra omkring århundredets begyndelse og indtil sammenlægningen har omtrent alle herredsfogeder boet i Løvlund. Jens Hansen er tidligere omtalt (nævnes som herredsfoged 1601 og 1615). - 1651 nævnes Christen Iversen, der selvanden beboede den kronen tilhørende gård i Løvlund. - 1654 nævnes Hans Jensen, der her allerede er omtalt side 28; han må formodes at være død 1659, idet hans gravsten findes på Grene gamle kirkegård. Måske har den oprindelig haft sin plads inde i kirken; i nyere tid kaldtes den sognefogedstenen, fordi sognefogeden benyttede den til at stå på, når han gjorde bekendtgørelser. - Stenen er lille og firkantet; dens indskrift i 3 linier lyder således: (1) I.H.S., (2) I.I.S.L. og (3) 1659. - De to første linier er forkortelser for (1) Jesus Hominium Salvator (Jesus, Menneskers Frelser) og (2) Johannes (= Hans) Jens' søn, Løvlund. - I lensregnskaber for 1654-56 hedder det, at Hans Jensen i Løvlund, herredsfoged i Slaugs herred, har hans gård landgilde fri; smør 1

tønede". - Ifølge lensregnskaberne fra 1660-61 må den følgende herredsfoged Iver Christensen være død ca. 1660 (jvfr. side 32); han nævnes også på den ene af de to gravstene over herredsfogedparret Niels Clemendsen og Sofie Christensdatter, som nu har deres plads i Grene kirkes våbenhus, idet Sofie Christensdatter havde været gift 1. gang med Iver Christensen (fra 1652) og blev gift 2. gang med Niels Clemendsen 1660. Men Niels Clemendsen blev dog ikke umiddelbart Iver Christensens efterfølger som herredsfoged i Slaugs herred; mellem dem nævnes 3 andre herredsfogeder: 1669 Jørgen Pedersen i Billund, sikkert den samme som er omtalt side 30, 1678 (som sættefoged) og 1680 (som herredsfoged) Gyde Jørgensen i Slaug og 6. maj 1682 Peder Poulsen, hvis bopæl ikke oplyses. - Niels Clemendsen tiltrådte som herredsfoged 24. februar 1685, idet Peder Poulsen fratrådte "på kongens allernådigste behag". - Da Slaugs herred blev sammenlagt med Jerlev og Andst herreder i 1687 og der herfor udnævntes en ny herredsfoged, har Niels Clemendsen ikke haft nogen lang funktionstid; men des mere er der at fortælle om manden selv - han benævnes senere rytterbonde -, nemlig som menneske og kirkeværge; herom senere i afsnit c. - Her skal blot tilføjes, at ifølge lensregnskaberne 1660-61 fæstede Niels Clemendsen "den anden halve gård i Løvlund Christen Pedersen tilforn påboede og fradøde"; det skete 15. februar, samme dag, som Niels Christensen af Filskov fæstede afdøde Iver Christensens gård (jvfr. side 32).

Det er berettiget at slutte, at der også har været holdt ting i selve Løvlund, idet der til Utoft hørte en mark, der kaldtes "Tingvej indtægt" og til Løvlund en mark med navnet "Tingvej agre". Der er fundet murbrokker af det hus, hvori tinget formodes at være holdt. Iflg. pastor Sommers optegnelser, offentliggjort i "Vestkysten" 1924, skal tingstedet have været på Gråhede. "som jo er en højslette". Og i sommeren 1889 fandtes på gårdmand Eskild Madsens mark selve Slaugs herreds gamle signet med den bøjede arm med sværdet i hånden og med indskriften udenom: "Slaugs herritz secret 1648"; tidligere kendtes signetet kun af aftryk fra 1648 og 1655.

b. Grene Kirke.

I præsteindberetningen fra 1638 står: "Grene kirke ligger ved Grene å, som udflyder af Grene sø, og ligger samme kirke udi nordvest lidt fra søen, i Jelling syssel, norden for Vorbasse kirke en stor mils vej".

Inden Grene kirke blev nedbrudt i 1891, lod Nationalmuseet kirkens vægge undersøge. Her anføres J. Magnus Petersens beretning: "De (d.v.s, væggene) var dækkede med en lerblandet puds, som var overstrøget med to lag hvidtning. Under hvert lag sås kalkmalerier i slet stil og uden kunstnerisk værdi. Den øverste maling kunne være fra ca. år 1700 og bestod af store rammer med råtformede, rødmalede ornamenter, som omfattede rester

af bibelsprog, malede med sort farve. Den underste maling var vel omtrent et hundrede år ældre, ligeledes plumpt udført; dog var her mere variation i decorationen; således fandtes på den nordlige væg nogle store guirlan-deformede ornamentter, rosetter og stjerner; kun to farver, rødt og brunt, var benyttet; det gjorde indtryk af at være malet af en landsbymaler". Kirkeklokken, der i 1891 blev overflyttet til den ny kirke, var anbragt i et klokkehus af egetræ, der stod i det nordøstlige hjørne af kirkegården. Klokken er af malm; den har mellem to ornamentbånd foroven følgende indskrift på tysk med store latinske bogstaver: "Arendt Kleiman hat mi zv Lübeck gegossen anno 1634" (A. K. har støbt mig i Lybæk år 1634), - Mon A. K. skulle være den samme som den omtrent samtidige klokkestøber i Lybæk Arnth Clemen, som kendes fra en klokke i Præstø amt; se Danmarks Kirker, Præstø amt. - Der har formodentlig også før 1634 været en klokke; men den er vel gået tabt i krigstid. Det er bekendt, at kongen i ufredstider kunne udskrive kirkeklokker til kanonstøbning. På herredagen i Odense i 1526 fik Frederik I bispernes samtykke hertil, hvis kongen selv med lempe kunne få det gennemført. Det kunne vel også tænkes, at fjender havde røvet klokken, der næppe kan have været større end den fra 1634.

Et par efterretninger fra tiden omkring 1700 vidner om, at kirken og sognet har haft fattige kår: Provsten fik ingen provstepenge af Grene Kirke 1671-1691 og aldrig regnskabspenge. - I 1706 skriver provsten, at Hans Mortensen (jvfr. side 32 og senere; her nævnes han vel som kirkeværge) leverede ham 1 rigsdaler af Grene kirke for 1706 og aftiggede ham 1 rigsdaler for 1705 for kirkens armodsskyld.

Alterbilledet, der nu opbevares i den ny kirke i rummet over våbenhuset, antages at være fra slutningen af 17. århundrede. Det er en ret tarvelig efterligning af Leonardo da Vincis kendte nadverbillede ¹⁾. Det må vel så antages, at rammen er fra samme tid. Den beskrives således i kirkeprotokollen fra 1862ff: "Alttertavlen, der kun er liden, er af egetræ og har en rund, forneden firkantet søjle ved hver side. Foroven skrår den op fra hver side således, at der dannes en stump vinkel. Øverst på samme findes et englehoved med vinger. Farven er brun bund med oliemaling. På tavlens flade sidder Jesus ved nadverbordet med sine 12 apostle. Ovenover står: Jeg er dette livsens brød. Hvo, som kommer til mig, skal ikke hunge, og hvo, som tror på mig, skal aldrig tørste (Johs. 6,35), - Forneden står: Vi tro at blive salige ved den Herre Jesu Kristi nåde (Ap. G. 15,11). Dersom du bekender den herre Jesus og tror, da skal du blive salig (Rom. 10, 9). Indskrifterne i denne form og måske mere er dog sikkert af senere dato end 17. århundrede.

¹⁾. Ved kirkesynet 1884 var der tale om anskaffelse af et nyt alterbillede; det blev udsat på grund af byggeplaner.

Videre hedder det i kirkeprotokollen: "Ved nordre side af alteret findes præstens stol med en låge og trægitter samt gardiner af bomuldstøj. Ved den søndre side af alteret kirkesangerens stol". - Omtrent således har det vel været også i 16., 17. og 18. århundrede.

"Der er 38 kirkestole uden døre, alle med ryglæn uden fylding. Ligeud for kirkedøren ved den søndre række af kirkestolene står kirkeblokken af egetræ, godt forsynet med tvende låse".

Sikkert fra 17. århundrede er kalk og disk, der er af sølv. På kalken findes nemlig følgende indskrift: "1691 hafver Niels Clemmesen Løflund sampst hans kiere hustru Sophie Kristensdatter foræret denne kalck og disk til Green kirke" (Om N. C. og hustru se side 33 og senere). - I Grene kirkes regnskab fra 1. maj 1684 til årsdagen 1685 anføres blandt kirkens inventar: Kalk og disk af tin. Her foruden har kgl. Mayst's herredsfoged i Slaugs herred med hans kjære hustru foræret ¹⁾ til kirken en messehagel af grøn blommet damask, stafferet med sølvgalloner. - Det er måske i anledning af sin 60 års fødselsdag (se senere), at Niels Clemmendsen har givet kirken sølvkalken og -disken i 1691. Kalk og disk er stadig i brug; men kalken er senere blevet lidt ændret. (Ved kirkesynet 1894 bestemmes, at alterbægeret må forstørres med en 1 tomme bred sølvring. I 1865 var det bestemt, at det skulle forgyldes indvendig. Da særkalke blev indført 1921, fik alterbægeret påsat tud).

Det er tidligere omtalt, at herredsfoged Hans Jensens gravsten fra 1659 måske oprindeligt har haft sin plads inde i kirken. Sikkert er det, at Niels Clemmendsens og hustrus gravstene, som nu findes indmuret i den nye kirkes våbenhus, i den gamle kirke lå i gulvet foran koret. De er dog først blevet anbragt der efter 1700, idet N. C. omtales som levende endnu i 1702 (se afsnit c.). Gravstenene er dog åbenbart blevet lavet forinden, idet der er ladet plads åben til flere årstal, som imidlertid aldrig er blevet tilføjet. Indskrifterne følger her. På den ene sten, der foroven har et Kristusbillede og bogstaverne IHS (jvfr, side 32; de kan også læses som de græske begyndelsesbogstaver til navnet Jesus, men den førnævnte læsemåde er vel den antageligste i disse tilfælde), står: "Herunder hviler udi Herren, ærlig og agtbare mand Niels Clemesøn, barnfød i Ager i Thyregod sogn, anno 31, herrets-foged i Slaugs herred og kierckeværge til Green kierke, kom udi egteskab med erlig dyd og gudfrygtig matrone Sophie Christensdatter, døde anno 16..". Forneden er indhugget et timeglas. - På den anden sten, der forneden har et dødningshoved og to korslagte knogler, står: "Herunder hviler udi herren den dyd og gudfrygtige matrone s. (d.v.s. salig) Sophie Christensdatter, barnfød i Ridsbøl i Vorbasse sogn, anno 1622, kom i egteskab 1652 med s. Iver Christensen i Løflund, herrets-foged

¹⁾ vel i anledning af hans tiltrædelse som herredsfoged

i Slaugs herret, lefvet med hende i 7 år; derefter kom i egteskab med Niels Clemesøn i Løflund, herretsfoged i Slaugs herret, år 1660, Lefvet så tilsammen ___ år. I sin alders ___. Gud gifve hende med alle troende på den yderste dag en glædelig opstandelse". Vi har nu lært Niels Clemensden at kende som herredsfoged, ægtemand og kirkeværge, der tilmed flere gange betænkte Grene kirke med ret kostbare gaver; vi skal i næste afsnit få lejlighed til at stifte nøjere bekendtskab med hans færd, der måske set med nutidens øjne virker mindre godt stemmende med hans stilling som herredsfoged og kirkeværge, men målt med 17. århundredes målestok kun viser ham som en typisk repræsentant for tiden i både godt og ondt.

c. Præst og menighed.

Ortodoxiens (rettroenhedens) periode.

En del af det, der her tidligere er fortalt om reformationsårhundredets åndelige præg, har stadig gyldighed også i det 17. århundrede. Men der er dog grund til at gøre nogle tilføjelser.

Hvor var alle de gode troens frugter blevet af, som skulle voxede frem af sig selv, blot evangeliet blev forkyndt? De var ikke lette at få øje på. Råheden, drukkenskaben og alle andre laster var i fuldt flor, både hos høje og lave. Følgen var, at det lyssyn, som trods alle skuffelser havde præget det 16. århundrede, forsvandt og gav plads for en bodsstemning, som greb tidens bedste mænd, hvoriblandt kan nævnes biskopperne Resen, Jersin og Brochmann samt adelsmanden og teologen Holger Rosenkrans den lærde, der fik mange disciple. Denne retning havde sin største indflydelse op til ca. 1640; så ebbede den ud, og Brochmann, der nu som Sjællands biskop var dens naturlige fører, slog om og begyndte at betone Guds enevirken i frelsen på en så stejl måde, at enhver mulighed for appel til menneskets vilje blev udelukket. Men forinden havde den sat sig uudslettelige ydre spor, og det fromhedsliv, den havde skabt, bevaredes for lange tider. Den fromhedsiver, som vi møder hos de førende kirkemænd, var ægte nok, men at få den ud i det brede lag viste sig meget vanskeligt. For en del lå årsagen hertil vel også i den tidløse, uaktuelle, skriftstedsfyldte og langstrakte prædiken, som nu efter Brochmanns mønster blev herskende. At den gjorde indførelsen nødvendig af "stokkeembedet", d.v.s. ansættelse af mænd, som med en stok skulle vække de sovende i kirkerne, er en skæbnens ironi over den bevægelse, der så udpræget drev på bod og bedring.

I sidste trediedel af 17. århundrede spores der hyppigt engelsk indflydelse i dansk kirkeliv. Som de moralske og religiøse forhold lå her til lands og ved de frygtelige krigsødelæggelser i 1657-60 var det jo ikke blevet

bedre - er det forståeligt, at man greb til midler, for at komme den passivitet til livs, som den Brochmannske lære havde vist sig at medføre, og hertil syntes også det, man nu hentede fra England, at være velegnet. En "engelske prædikenmåde" udmærkede sig netop ved aktualitet, livlighed og en stærk personlig appel til nu at gøre alvor af det, man havde hørt; og i det hele kom en stærkere betoning af det praktiske kristenliv i kurs. (I Vorbasse-Grene har det vel næppe kunnet spores i pastor Kochs tid, jvf. senere. Her synes man heller ikke at have mærket noget til de skarpe lærefejder med tilhørende proces og afsættelser, som også kendetegner ortodoksiens tid; biskopperne Borchardsen og Monrad i Ribe medvirkede således til Sevelpræsten Jørgen Friis's afsættelse).

Hvad præstevalg angår, blev det i 17. århundrede mere og mere almindeligt, at kongen ligesom ved bispevalg fik afgørelsen i sin hånd. Gangen i et præstevalg var ellers i hovedsagen således: Ved embedsledighed indfandt provsten sig i kirken, prædikede og holdt bøn om, at menigheden måtte blive forsynet med en god sognepræst. Ansøgerne meldte sig hos ham, stundom med anbefalingsbreve fra kongen eller universitetet, hvor der i året 1629 blev indført teologisk attestats (examen), der blev gjort til betingelse for at opnå præsteembede. Kandidaterne fik derefter adgang til at lade sig høre efter provstens anordning; men disse valgprædikener gav anledning til så mange uordener, at regeringen til sidst måtte skride ind ved et kgl. mandat til biskopperne 1650, hvori det hedder: "Eftersom Vi kommer udi forfaring, at med præstekald undertiden nogen misbrug skal begås, da beder Vi eder og nådigst vil, at I alle provsterne tilholder, at de i sådant tilfælde herefter forbyder og har indseende med, at ikke mere end en person på en dag, ejheller på andre tider end om søndagen sig lader høre, og såfremt nogen sig herimod forsér, da skal provsterne forbydes samme person kaldsbrev, omendskønt han af menigheden kunne blive kaldet, at underskrive". Trods alt hvad der med rette blev sagt mod præstevalg efter de gældende regler, holdt menigmand så længe som muligt fast på dette som en naturlig ret.

I maj 1645 blev det ved kgl. mandat til biskopperne pålagt sognepræster overalt i riget at føre kirkebøger "ved dag og datum på, hvormange udi deres sogne fødes, hvo der til fadder står, og hvormange årligen tilsammen vies og dør. Såfremt nogen præst herudinden forsømmelig findes, skal han dermed have forbrudt sit kald". Adskillige præster havde dog allerede før denne tid begyndt at føre fortegnelse over viede, fødte og døde, men først nu blev det almindeligt i alle præstegårde. En meget stor del af disse kirkebøger er gået til grunde ved ild, fugtighed eller navnlig ved skødesløs behandling ved præsteskitte. De bevarede eksemplarer er nu samlet i landsarkiverne. Disse kirkebøger er, hvad indholdet angår, af meget forskellig

værdi, idet nogle af dem er yderst magre, mens andre er brugt af sognepræsterne til optegnelser om sognets og egen historie. (Hvad Vorbasse-Grene angår, se næste afsnit).

I præsten Peders Syvs ordsprogssamling (fra 1682 og 88) findes adskillige ordsprog om præster, der antyder, hvorledes menigmand så på præsten og hans gerning; her følger nogle eksempler:

Aldrig er præsten så gammel eller vejret så koldt, at han fryser i kirken, mens offer er.

Præsten bogen, bonden ploven (d.v.s. bedst, at hver bliver ved sit).

Korte prædikener og mærkelige, stakkede bønner og hjertelige.

Du skal ej kive med din foged og præst; den ene klerk tiender ej den anden.

Godt, når en præst eftersiges: Han lærer mere med levned end med talen.

Mange præster hører ej selv, hvad de lærer andre.

En præst haver tit 3 onder at drages med: herskabet (fogden), hustruen, degnen.

Lev, som du lærer. Gejstlige klæder og verdslige sæder skikker sig ej vel sammen.

Hoste hjælper mangan præst og degn.

Det gik heller ikke så godt med ungdommens oplærelse i børnelærdommen, som man havde håbet i 16. århundrede. I 17. århundrede søgte man på forskellige måder at skærpe bestemmelserne og at sikre disses gennemførelse; men resultaterne var fattige, skønt interessen for ungdommens åndelige tarv stadig var levende hos de ansvarshavende.

I løbet af 17. århundrede blev salmebogsforholdene i den ret forvirrede herhjemme, hvilket så i 1683 førte til, at det blev overdraget Thomas Kingo at udarbejde "en ret salmebog". Den kirkesalmebog, der udkom under Kingos navn 1699, er imidlertid udarbejdet af en kommission, og af dens 297 salmer er da også kun de 85 af Kingo selv. Bogen kom altså først i brug i 18. århundrede, og selvom Kingos salmer også efter deres præg kun delvis hører hjemme i 17. århundrede, så finder vi dog hos Kingo meget af det bedste i ortodoxien repræsenteret. Det fortjener også at bemærkes, at vi endnu i vor nuværende salmebog har en del fortræffelige salmer, der vidner om de livskræfter, der var i ortodoxien trods dens "tørhed".

d. Ribebisperne.

1614-29 var Iver Iversen, Hemmet biskop i Ribe. Han efterfulgtes af Jens Dinesen Jersin 1629-34. Man måtte i sit stift kæmpe med vanskeligheder som følge af de opløste forhold under krigen; men især optrådte han med stor kraft mod den herskende overtro, som han dog selv var noget smittet af, målt med vor tids målestok. I Tyskland, hvor han havde studeret, var

han blevet påvirket af forløberne for pietismen, navnlig Johan Arnd. Han havde intet til overs for en tro, der ikke skaber nyt liv, og han mente, at det syndige livs ufuldkommenhed udfyldes og skjules ved nåden i Kristus. - Efter et ubehageligt sammenstød med en bonde i Mjolden, som til sidst slog ham på øret, blev der klaget over Jersin ved hoffet; han døde i Nyborg undervejs til København. - Han har bl.a. skrevet to andagtsbøger (den bedst kendte er "Troens kamp og sejr"), der begge gennem århundreder hørte til kristne almuefolks kæreste læsning; det er sagt om dem, at "de indeholder mangt et velsignet ord for et i verden forvildet og vankelmodigt hjerte", og de gør dette, fordi Jersin i dem har nedlagt sin egen kæmpende og stridende sjæl. Han hørte ikke til dem, der nogensinde faldt til hvile i troens tryghedsfølelse. Dag efter dag måtte han i bøn og anfægtelse vinde sin Gud tilbage. Det fortælles, at en gang på en visitatsrejse blev han, da han kørte over heden, grebet af en sådan tungsindighed, at han i sin sjælenød bad kusken sige ham et trøstende ord. Af sit hjertes enfold mindede denne sin herre om skriftens ord, at den, som tror, skal ikke fortabes, men have det evige liv, og så faldt der for denne gang ro over biskoppens syge sind.

De øvrige Ribebisper i 17. århundrede er der i denne sammenhæng ikke anledning til at fortælle nærmere om; blot skal deres navne og funktionstid nævnes: Hans Borchardsen 1635-43; Erik Johansen Monrad 1643-50; Peder Jensen Kragelund 1650-81; Christen Jensen Lodberg 1681-93.

e. Sognepræsterne og deres sognefolk.

Om Christen Stephansen Werst, præst i Vorbasse-Grene fra 1595 til sin død 1628, og Hans Lauritsen Høllund (fra 1629 til sin død 1631) er der intet særligt at berette.

Peder Christensen Marebæk kom 1632 og blev i embedet til sin død 1663; han fik efter 5 års skolearbejde kaldet, skønt han ikke havde studeret i København, men kun taget examen der - siden "kaldet var så ringe, så at man ikke let kunne få nogen anden til det". At kaldet også tidligere var anset for ringe, fremgår foruden af det tidligere fortalte også af en tilskrift fundet i et skrift fra midten af 16. århundrede: "Vil du deponeres til præst i Vorbasse, da bed efterfølgende bøn ..."

1633 klager Marebæk over præstegårdens slette tilstand, og biskop Jersin giver ham medhold: "Vorbasse og Grene er et meget ringe kald i den skarpeste egn af hele stiftet. - I sognet er adskillige steder fordærvet af sand, hvorved hans tiende forringes, så at præsten ikke uden største besvær kan få sit underhold". - I Marebæks klage fra 1648, som allerede delvis er anført (side 20) siger han, at han boede i den bareste hedeegn; sognene var fordærvet af sandknog og vandløb; han havde ingen annexgård

og han var i stor gæld.

1661 fik han en kgl. tilladelse til "for sin store armods skyld" at måtte lade sætte "bækken for kirkedørene i København". Samme år søgte han om en gård i Grenekrog til annexgård og om kongetiende af Vorbasse, Grene og Hejnsvig. - Han har udgivet en rimkrønike på 101 vers om de danske konger. Til svigersøn og efterfølger fik han fra 1662 Hans Henriksen Koch, der sad i embedet til 1695 (død 1709).

Provst Søren Jensen Horsens har i sin dagbog og i provsteprotokollen meddelt mange oplysninger om pastor Koch og hans forhold. - 3. pinsedag 1662 var provsten i Grene og Vorbasse kirker "overværende, da hr. Hans sang sin første messe". - Navnlig er der oplysninger om mellemværender mellem pastor Koch og Niels Clemendsen i Løvlund, herredsfoged og kirkeværgede ved Grene kirke.

16/2-1664 begærede N. C. hos provsten stævning udtaget mod hr. Hans for gæld og klagede over, at præsten havde skældt ham ud.

22/9-1668 holdt provsten visitats i Grene kirke. Her trådte N. C. frem og klagede "hardeligen" over hr. Hans, at han 2 eller 3 gange havde vist ham ned fra skriftestolen og ikke villet modtage ham til privat absolution.

Hr. Hans bemærkede hertil: N. C. havde ved et gilde den 30. Juni overfaldet ham, grebet ham i håret, skældt ham ud for en kæltring "med al sin afkom" o.s.v. - N. C., som dog benægtede dette, burde derfor forlige sig med sin modstander, inden han gik til herrens alter og ofrede sin gave.

N. C. havde også gjort molest, da præsten skriftede andre, så denne 4 gange i et skriftemål måtte holde op og bede om fred og ly o.s.v.

I 1681 var det galt igen. Da provsten kom til Grene kirke, trådte N. C. frem og beskyldte hr. Hans for adskillige poster: Han kom meget for sent til kirke, forsømte sine bededagstjenester, og sidst forleden søndag 8 dage nægtede hr. Hans i kirken for alle at modtage N. C. til skriftemål, endog denne tilforn derom havde ladet ham advare og ombede.

Også den kapellan, Niels Gjørding, som pastor Koch antog 1684 (jvfr. Se senere), kom i gæld til N. C., og pastor Koch havde kautioneret. I 1687 måtte pastor Koch og kapellanen møde for provsteretten. Koch anklagede Gjørding - om hvem det oplystes "at han boede i Grene - for uskikkeligheder" og anden forargelse i embedet; han skulle bl.a. have grebet en vindser og en tjørnekæp og villet slå Niels Clemendsen i Løvlund, - "de havde hverandre i hår sammen".

I 1684 var hr. Hans af Mads Pedersen i Silkeborg (jvf. side 30 og 32) stævnet til møde hos provsten for at aflægge vidnesbyrd om, hvad der var passeret, da han i forleden faste på embeds vegne betjente M. P.s hustru på hendes sygeseng. Hr. Hans vedgik da mundtlig, hvad han tidligere havde udtalt skriftlig, at da han betjente Mette Jørgensdatter i Silkeborg på

hendes sygeseng, klagede hun højlig over Niels Clemendsen, at han nylig havde slaget hende udi hendes eget hus blå og blodig, som både på hendes klæder, hoved og krop var tilsyne, og hun lod også se, som var 13 blå og blodige slag, og ydermere klagede hun for hr. Hans, at N. C. havde spar- ket hende for hendes bryst, som også på hendes trøje og bryst var at se. - Den omhandlede kvinde gav hr. Hans hos provsten det skudsmål, at han på sit embeds vegne og for sin person takkede hende godt og vidste ikke hende for overskælder og bagtaleri at beskyldte udi nogen måde.

I den indberetning, som pastor Koch afgav 1690, nævner han bl.a. angående en vis afgift fra hver af kirkerne, at af Vorbasse kirke får han beløbet, men af Grene Kirke har kirkeværgen N. C. af fortræd og had forholdt ham samme i 7 år imod kirkens patroners vilje og minde. I samme indberetning hedder det senere: "Enhver kan forringe mig mit offer efter eget tykke, hvad mig allerede er vederfaret af forrige kirkeværgen N. C., som er den rigeste mand her i sognene og dog af had forringede mig mit offer til jul sidst forleden snart den halve del".

Med det samme kan fortælles, at N. C. levede endnu 1702, thi tingbogen beretter, at 5/2-1702 skældte rytterbonde N. C. i Løvlund Hans Mortensen i Silkeborg (jvfr. side 32 og 34) og hans kæreste (d.v.s. hustru) ud i Grene kirke og udenfor i menighedens forsamling, da de havde været til alters. N. C., som også i 1700 havde skældt Hans Mortensen ud i anden mands hus, bad skriftlig om forladelse. Begge sager forligt. - Man aner, at N. C. ikke her været helt fornøjet med, at Hans Mortensen har afløst ham som kirkeværgen.

Efter at vi nu for sidste gang har mødt Niels Clemendsen på skuepladsen, fortsætter vi med at høre om andre af pastor Kochs sager.

I 1667 klagede karlen Thomas af Vorbasse til provsten bl.a. over, at pastor Koch var gået ud i et hus i Grene sogn, som karlen havde fæstet, og havde borttaget - medens karlen og hans fæstemø var fraværende - klæder af ca. 10 dalers værdi; desuden ville præsten ikke lyse for karlen og hans fæstemø.

I 1685 klagedes der til provsten for Mads Bundesen i Elkær over Hr. Hans: M. B. havde, mens han selv var syg, to gange sendt bud til præsten om at komme til hans syge hustru, men hr. Hans svarede, at han ikke kunne ride på en usadlet hest, som budet mødte med. Konen døde da, uden at præsten kom til hende. M. B. skikkede så med en dreng - da hen selv og hans børn var syge - bud til hr. Hans ved Grene kirke og bad ham, at han tilkomme søndag ville jorde hustruen. Men da de kom til kirken, var prædiken allerede til ende, og hr. Hans mødte ikke selv til at jorde liget, men hr. studenteren Niels Gjørding prædikede. En mand, som spurgte denne, hvorfor hr. Hans ikke selv kom til at begrave liget, fik det svar, at

"det var ikke maner at skikke en præstemand bud med en hyrdedreng til at forrette noget på sit embeds vegne".

9/5-1685 forlangte hr. Hans hos provsten en stævning over hr. Michel i Grindsted, at han imod loven ikke alene havde trolovet og siden kopuleret "en ung knægt" af Silkeborg i Grindsted kirke, men også uden nogen attest taget ham, "som dog var en grov idiot", til privat absolution og kommunion på skærtorsdag med andre udi sin menighed. - Provsten skriver, at de to præster skulle holde sig hver til sit og ikke betjene hverandres sognebørn uden fremvist attest og tilladelse.

17/8-1685 var Mads Pedersen og hans kone i Silkeborg (jvfr. side 30, 32 og 40) hos provsten med deres tvende små drenge, den ene 9 år, den anden 11 år gammel, og klagede over, at hr. Hans siden jul havde holdt dem fra Guds bord, fordi de ikke ville lade deres børn gå flittig til kirke og lade dem undervise af degnen; hertil indvendte M. P., at det fortrød ham nok, at han ikke i denne dyre tid kunne holde tjenestefolk, men måtte holde sine egne børn til at vogte sit kvæg. Endnu mere forundrede han sig over, hvorfor hr. Hans greb ham an frem for mange andre i sognet, der lige så vel som de havde børn og folk, der heller ikke i lang tid havde søgt kirken eller havde indfundet sig sammen med anden ungdom for at lade sig undervise, skønt de var både ældre og større end M. P.s børn, nogle 14 og andre 18 og 19 år. M. P. lovede, såsnart Gud gav dem korn i denne høst, da med andre naboer at ville holde dem til skole (d.v.s. degnens katekismusundervisning i kirken) og at søge flitteligen kirken, ligesom hans andre naboer gjorde, blot hr. Hans ville advare dem til en vis tid, når tjenesten skulle holdes og ikke lade folkene stå i mange timer at bie efter sig, som skete næst afvigte bedeonsdag d. 12. august, da folk mødte ved Grene kirke og måtte stå og vente til langt over middag og så gå hjem, og hr. Hans var ikke kommet endnu. Provsten lod hr. Hans vide alt dette og skrev ham til, at han skulle modtage dem til privat absolution, eftersom de lovede bod og bedring, og så ville provsten selv hjælpe til en anden gang desto hårdere at få dem mulkteret, hvis de fandtes yderligere opsætsige og ulydige.

I 1684 antog hr. Hans som omtalt Niels Christensen Gørding til kapellan og efterfølger; det førte kun til yderligere forargelse i sognene og mere arbejde for provst og biskop. I 1686 blev N. C. G. ordineret. Kapellanen boede i Grene, men i 1687 hedder det, at han ikke kunne få sit nødtørftige udkomme af Grene sogn, og snart efter blev kontrakten mellem de to præster ophævet. - Det lykkedes imidlertid pastor Koch at få en anden mand til efterfølger og svigersøn (se næste afsnit).

VII. DET 18. ÅRHUNDREDE.

a. Almindelige forhold.

Fra enevældens indførelse blev den gamle lensinddeling af landet afløst af amtsinddelingen; fra 1662 hørte Slaugs herred til Koldinghus amt, 1796-99 til Vejle amt og derefter til Ribe amt.

Hans de Hoffmann, der i 1773 blev amtmand for Koldinghus amt og fra 1764 fuldendte udgivelsen af Erik Pontoppidans "Danske Atlas" (udkommet 1763-81), havde allerede i 1758 leveret en beskrivelse af Koldinghus amt, hvori det hedder om Slaugs herred:

"Det var højlig at ønske, at bemeldte 4 sogne, som er 356 tdr. hartkorn, blev alle befriet for at levere fourage til cavalleriet, thi de avler hverken havre eller hør, som er tjenlig, men må købe samme i de gode egne til cavalleriet. Dernæst at de blev befriet for at køre frirejser, siden de allerfleste alene har stude og nogle elendige heste. Disse to poster trykker dem hårdeligen. Deres avling består mest alene i boghvede, rug, poteter samt såre lidet tillæg af kreaturer formedelst den usle ejendom og græsning. Tørv har herredet meget gode, men de ligger så langt fra købstæderne, at de ej kan betjene sig deraf til salg. Dersom der overalt blev søgt med jordbor, måtte der findes mergel, som er en stor sag i hederne og de skarpe egne. Disse 4 sognes beboere er selvejere og strøgods og hører ikke til nogen herregård.

Geder og bukke samt væddere og får haves, men yngelen er meget slet, da bukkene blander sig med fårene. Et lam kan købes for 4 skilling, dyrt nok, da det næppe kan spises. De fleste har stude, og de få heste, som holdes, er elendige. Bønderne laver selv deres klædning med undtagelse måske af en enkelt fornem kone, som har arvet en hædersklædning af forældrene. Mændenes dragt er enten mørkebrun eller mørkeblå vadmel med sølv- eller tinknapper i, konernes enten stribet, hjemmegjort tøj, grøn eller sort, som de almindelig selv farver, eller - hvad de ringere bruger - "toesild", stribet tøj af uld og linned, som de selv farve og væve. - Disse 4 sogne er vel hede-land og selvejere, men det meste af heden kunne dyrkes, når nogle udflyttede. Bøndernes brændevinsbrænden var allerede forbudt i slutningen af det 17. århundrede, men mange blev alligevel ved dermed, skjønt de udsætter sig for store mulkter, når det bliver opdaget".

I "Danske Atlas" hedder det: "Slaugs herred består af bare hede".

Pastor Bisted, præst i Vorbasse-Grene 1764-74, fortæller i 1766, at kaldet var "af de ringeste i Ribe stift ... skarp egn ... fattige beboere". Samme år var der i pastoratet 174 personer, som var så fattige, at de ikke kunne betale den påbudte ekstraskat, 8 skl. pro persona månedlig; de fik ifølge ansøgning opsættelse indtil videre.

Pastor Treu, præsten i Vorbasse 1784-89, skriver i 1785: "begge sogne her vrimler af fattige, som endog tigger penge til kongens skat".

I 1781 udsendes en forordning til fremme af udskiftningen i Danmark og i 1792 en ny forordning. Omkring 1800 var udskiftningen i fuld gang over hele landet. - Greenkrog by udskiftet i 1790: 10 gårde, deraf 3 udflyttede. Også (de) andre dele af sognet synes at være udskiftet (opmålt) omkring 1790-91.

Ifølge folketællingen 1787 boede der da 179 mennesker i Grene sogn.

Som almindelig karakteristik af forholdene indtil da kan anføres efter J. K. Nielsen: "Folk havde deres fulde hyre med at bjerge udkommet. Intet fremskridt fandt sted. Alt gik efter nedarvet skik og brug, og man udsatte sig for at komme i folkemunde, om man brød med det nedarvede. Husene indrettedes ens. Studen afløste hesten ved jordens drift.

I 1769 blev retten til at brænde brændevin i visse distrikter under Koldinghus birk bortforpagtet for 1770-76. - 30/12-1769 blev Lars Sejersens forpagter af bl.a. Grene sogns første part for 2 rdl. 3 mark.

Det er vel fra 1769, at følgende skildring af Løvlund mølle haves: "Østen gården befindes en liden vand og schvat mølle, som er nu meste delen ubrugelig formedelst vandet, som møllen skulle drives af, når tørke er, ikke kan komme dertil; tilmed ligger bmtte mølle noget for højt, så den ikke, uden når stor vandfløde er, kan noget male. Og bruges den ejheller intet videre end som at male hans eget korn. Og den bekostning har han gjort aleniste for andre møller ligger ham så meget fra hånden. Og er til møllen underfalds vand, som med stor besværlighed samles i en grøft af en liden å, som går forbi gården. I bmtte mølle er og to små stene ...".

I 1792 hedder det: "Løvlund sandflugt eller sandet på Løvlund hede, sønden for agermarken. Denne sande er opkommet formedelst hedebrande, der har begyndt på toppen af nogle høje og for alle vinde ført sand, derfor er den overordentlig farlig. Den bør uopholdelig hjælpes, dels ved at beplante de sandfordybninger, der allerede er bortblæst og udhulede, med hjælme og give disse læ ved at trække nogle rader over sandene af tørv, fra sønden til norden, samt endelig ved at nedstyrte og blotte opstående sandkanter, da nogle års fred sikkert vil læge den begyndende skade".

Hos John Møller kan læses en fortegnelse over fangne og dræbte ulve i Slaugs herred og omegn i årene mellem 1695 og 1771; heri forekommer følgende meddelelse fra 9/6-1722: Niels Jensen i Greenkrog fremviste 3 levende ulveunger, som han i heden på deres mark havde fanget; blev strax ved tinget ophængt, og manden hans penge betalt.

Et stednavn som "Ulvbank" pr. Billund minder muligvis om ulvenes hyppighed i de tider; men navnet kan dog naturligvis også være af langt ældre oprindelse.

b. Kirken.

Ved reformationen synes kirken at være blevet selvejende. Senere har den skiftet ejer adskillige gange ligesom mange andre kirker; efter Kristian III's tid blev det almindeligt, at kongen solgte løs af sine kirker (med patronatsretten til dem) til adelsmænd, der så atter solgte til kongen o.s.v. Først fra 1720 kan vi følge ejendomsforholdet til Grene kirke led for led. I 1720 solgte kongen Grene kirke til præsten magister Høyer i Jelling, der i 1721 solgte den til præsten D. L. Foss i Grindsted. Hans enke beholdt Grene kirke, som så hendes anden mand, cand. theol., senere pastor Risom, i 1737 solgte til daværende kommerceråd G. H. Lichtenberg i Horsens. Denne, der blev storkøbmand, godsejer og kirkeejer i stor stil, lod Grene kirke "meget forbedre", hedder det. Han overlod den til sin svigersøn, Linde til Engelsholm, som "holder kirken nogenledes i stand", hedder det i 1766. I 1767 skødede Linde Grene kirke til justitsråd Lichtenberg (ovennævntes søn), som i 1770 igen skødede den til kammerråd Duus til Engelsholm. Han beholdt ikke kirken længe, thi ved skøde af 14. August 1770 blev beboerne i Grene sogn selv ejere af kirken (tinglæst under Andst m. fl. herreders ret 20/5-1771).

Allerede fra 1764 var der tale om omannektering af sognene, især fordi åben ved Grene kirke var vanskelig, ja undertiden livsfarlig at passere ved vintertid; det blev dog først til alvor i 1810 (se næste afsnit).

c. Præst og menighed.

Pietismens og oplysningens tid.

I begyndelsen af året 1700 indførtes en kalenderreform i Danmark, således at man udelod 11 dage fra 18. februar til 1. marts; det var på denne måde, den gregorianske kalender afløste den julianske.

Først ved kgl. reskript af 11/12-1812 blev det påbudt, at alle kirkebøger fremtidig skulle føres på skematisk papir; før den tid var kirkebøgernes førelse nærmest overladt præsterne selv efter den enkelte biskops anvisning. De fleste indførte kun lige det allernødvendigste, men adskillige har dog gjort mere ud deraf.

Om pietismen se nærmere under omtalen af stiftets biskopper.

De talrige præster, der var udgået fra pietistiske præstegårde, stillede sig for en stor del på et åndeligt stude, der lå midt imellem pietismen og "oplysningen". Ikke få af dem blev stående ved en vis from rationalisme, idet de under en stadig kamp mod en overmægtig tidsånd stræbte at bevare så meget som muligt af slægtens gamle gudsfrygt. Præstetragedier af denne art er et særkende for mange præstegårde i det 18. århundredes slutning.

Det var ofte adelsfamilier, der havde erhvervet patronatsretten over kirkerne. Hermed fulgte faktisk kaldsretten, idet kongen, hvem den efter "Danske Lov" egentlig tilkom, næsten aldrig blandede sig i kirkepatronernes indstillinger. Om menighedernes gamle ret til selv at vælge deres sognepræst var der aldrig mere tale. Oplysningstidens kirkelige ordførere undlod ikke at gøre indsigelse mod denne praxis, så meget mere som kirkepatronerne ofte var blottet for sans for kirke og kristendom.

Hvad præsternes uddannelse angik, bestod indtil 1788 den bestemmelse, at man kunne "læse til" en bestemt karakter, hvorved mange naturligvis fristedes til at sætte målet så lavt som muligt.

Såvel ortodoxien som pietismen vedblev århundredet ud at have adskillige repræsentanter på danske prædikestole; men begge slags blev nu skarpt kritiseret af de unge præster af den ny åndsretning, som med et uheldigt udtryk er blevet kaldt "oplysningen".

Den såkaldte "oplysning" spændte over et område i åndslivet af en afdæmpet ortodoxi, en mild pietisme og en from fornufstro, der ofte slog over i verdslighed. Alt eftersom det 18. århundrede nærmede sig sin afslutning, blev de danske præstegårde mere og mere hjemsteder for en verdslig kultur, hvori kristendommen spillede en mindre og mindre rolle. Det må dog tilføjes, at der senere ofte er gjort uret mod denne tids præster. Thi skønt evangeliet oftest smuldrede hen under deres behandling, var de langt fra at være "lade tjenerne". De ønskede at være til gavn for deres medmennesker og deres menigheder og mente på denne måde at opfylde Kristi lov.

Det er bekendt, at oplysningstidens præster har indlagt sig fortjenester af den danske bondestands oplæring og dens forvandling fra en almue til et folk. Derimod mislykkedes den opdragelse til moral og gode sæder, som de bedste af oplysningstidens præster særlig havde lagt vægt på som deres egentlige opgave. Den dybeste grund til det moralske sammenbrud, som næsten overalt fulgte i hælene på "oplysningen", må søges i, at evangeliet havde mistet sin kraft i kirkens forkyndelse, og at forbindelsen mellem kristendom og moral derved var blevet brudt. Betegnende for "oplysningens" tankegang er, at dens hovedrepræsentant herhjemme, kgl. konfessionarius Bastholm helst ville have betegnelsen "præst" afløst af "folkelærer".

Selvom det må hævdes, at oplysningstidens præster og særlig deres forkyndelse var bedre end det eftermæle, de har fået i det 19. århundrede, kan det dog ikke nægtes, at forkyndelsens linie stadig var nedadgående, indtil den ved århundredets slutning nåede et lavmål i prædikener, hvori evangeliet om synd og nåde har måttet vige pladsen for en flad moral.

1779 udkom den såkaldte "Guldbergs salmebog", der skulle afløse Kingos eller eventuelt Pontoppidans, men kun i meget ringe grad kom til det, idet regeringen snart efter bestemte sig for den sørgeligt berømte "Evangelisk

kristelig Salmebog" af 1798 som almindelig kirkesalmebog.

d. Ribebisperne.

Om Ancher Andersen, biskop i Ribe 1693-1701, hedder det, at han var en mand af gammeldags sæder, og som kun deri var ny, at han ikke havde den gamle tids fejl. Biskop Chr. Muus (1701-12) var berygtet for sin stridbarhed og for, at han nødigt tilbagegav de bøger, han lånte af stiftets præster.

Johs. Ocksen (1712-13) havde nær tilknytning til pietisterne. Og biskop Laurits Thura (1713-31) var en ven af brødrene Brorson.

Under biskop Mathias Anchersen (1731-41) blev Hans Adolf Brorson stiftsprovst i Ribe 1736. Anchersens pengesager var i stor uorden, hvad Brorson fik både besvær med og ubehageligheder af. Det var i Anchersens bispetid, at Pontoppidans katekismusforklaring "Sandhed til gudfrygtighed" efter Christian VI's påbud blev indført 1738, altså kort efter konfirmationens indførelse 1736. Pontoppidans bog, der jo var stærkt pietistisk præget, vakte ikke så lidt modstand blandt de ortodexe præster, hvoraf flere nægtede at indføre bogen ved konfirmationsforberedelsen. Her i Ribe stift kom det til heftig strid desangående med den lærde og begavede sognepræst Niels Tøxen i Veerst-Bække, som i en erklæring af 8. decbr. 1742 stemplede "Sandhed til gudfrygtighed" som kættersk og sjælefarlig. Der er ingen tvivl om, at dette var en samvittighedssag for Tøxen, selvom nutiden kan have svært ved at forstå den voldsomme strid, der fandt sted i Brorsons bispetid. I 1794 afløstes Pontoppidans forklaring de fleste steder af Balles lærebog, der står i oplysningens tegn.

Inden vi nærmere omtaler H. A. Brorson som biskop i Ribe stift, skal det lige nævnes, at fra 1714 var der kgl. forordning om, at der i alle danske og norske kirker skulle bedes for hedningemissionen, nemlig den mission i Trankebar i Sydindien, som Danmark har æren af at have begyndt med udsendelsen af Ziegenbalg og Plütschau i 1705. Men da missionærene overvejende var tyske, og ledelsen også væsentlig blev tysk, vakte forordningen nærmest kun uvilje, hvad der dog også hænger sammen med, at man hidtil i den lutherske kirke havde stået helt uforstående og afvisende overfor hedningemissionstanken. Der skulle endnu gå lange tider, før hedningemissionen blot delvis blev den danske menigheds sag.

Konfirmationens indførelse 1736 er nævnt; den gjorde på ny det almindelige undervisningspørgsmål aktuelt; der kom også en skoleforordning af 23. Januar 1739, der tilsigtede en virkelig folkeskoleordning; men der var ingen midler til dens gennemførelse, så det fortsatte indtil videre de fleste steder på bedste beskub både, hvad lokaler, læremidler og lærere angik.

Pietismens indflydelse var naturligvis stærkest under Kristian VI, men af-

tog derefter stærkt, og lige fra begyndelsen måtte den kæmpe med andre strømninger, dels ortodoxien, dels den begyndende oplysning, ligesom det ikke må glemmes, at pietismen i sig selv var delt i flere strømninger. Mens Brorson var stiftsprovst, fik han i 1739 udgivet sit hovedværk, salmesamlingen "Troens rare (d.v.s. sjældne) Klenodie" med 257 dels originale, dels oversatte salmer (senere forøget med flere); men dette var et privatarbejde, og skønt 87 af Brorsons blev optaget i den kirkesalmebog, som Erik Pontoppidan udgav 1740 på kongens foranstaltning, er det faktisk først over 100 år senere, at Brorsons salmer fik almindelig udbredelse i den danske menighed (med Roskilde konvents salmebog 1855), idet Pontoppidans salmebog (jvfr. tidligere) kun blev lidet udbredt undtagen i Sønderjylland. Men gennem vækkelsesbevægelser indførtes Brorsons salmer dog også forinden i adskillige kredse.

Som biskop (1741-64) blev Brorson en flittig visitator i Ribe stift, skønt de store afstande og dårlige veje gjorde det alt andet end let. Som den vækkelsens mand, han var, glædede han sig naturligvis særlig, hvor han fandt vidnesbyrd om åndeligt liv; dette var dog vist mest i den sønderjyske del af stiftet, men dog også f. ex. i Skjernegnen og i sognene opad mod Lemvig. Mange steder øvede herrnhutiske udsendinge ikke ringe indflydelse. Det tungsind, Brorson led under, medførte i øvrigt, at disse brødremenighedsfolk i flere tilfælde bedømte Brorson forkert. - Mange steder var der religiøs ligegyldighed, og i nogle tilfælde klagedes der over drukkenskab hos præster, præstekoner og degne.

I L. J. Kochs skildring af Brorson hedder det videre om Brorson som biskop: Han følte sig som præst og sjælesørger, stående i Guds tjeneste for at hjælpe mennesker til frelse. Derfor var han rede til at tale med de enkelte og vendte sig i sine katekisationer med stor kraft både til gamle og unge. - Han ejede en gave til at få mennesker til at lukke sig op, til at få endda ret hårde folk til at smelte. Ganske vist var befolkningen dengang meget anderledes end nu til dags, mere umiddelbar og barnlig, lettere til suk og tårer, heller ikke så forpræket, ligesom den havde langt større ærefrygt for embedet. - Over Brorson har der åbenbart, når han talte, været noget af det samme, som der er over hans salmer. - Også som administrator har Brorson, skønt man måske ikke ville vente det, og skønt nogle har påstået det modsatte, gjort god fyldest.

Biskop J. C. Bloch (1764-73) karakteriseres som en elskværdig og dygtig mand. Hans efterfølger Eiler Hagerup (1773-74, og som ikke må forveksles med den Eiler Hagerup, der er kendt som medlem af "Syvstjernen", en kreds af hedningemissionsinteresserede præster) var en veltalende repræsentant for den ortodokse retning og så med sorg på den om sig gribende "oplysning". - Han var jo kun kort i Ribe og efterfulgtes af J. C. Blochs søn

Tønnes Bloch (1775-86), en lærd og nidkær mand og en flittig visitator. Biskop S. Middelbo (1786-1811) var yndet af præsterne for sin humanitet og omhu.

e. Præsterne i Vorbasse-Grene.

Jørgen Jørgensen Bang virkede fra 1695 til sin død 1720. Han var pastor Kochs svigersøn; selv havde han 4 sønner, hvoraf den ene, forvalter og kammerråd Niels Christian Bang, havde en datter Cathrine Marie Bang, der i sit ægteskab blev moder til N. F. S. Grundtvig, som altså på mødrene side nedstammer fra præsterne Marebæk, Koch og Bang i Vorbasse-Grene.

Den næste sognepræst Rasmus Peter Nøring virkede kun kort, idet han døde 28/5-1721, efter at han den 1. maj s.a. var blevet gift med en datter af feldbereder Andersen i Grene. - Præsten fra 1721 til sin død 1735 var Jørgen Jensen Crone. Han efterfulgtes af Anders Werlin (død 1758) til 1743. Werlin havde en del vrøvl med bonden Niels Hjortlund i Løvlund (forhen i Grindsted), der forsøgte sig som sagfører, men uden held.

I 1743 kom magister Hans Vilhelm Jensen Kaalund til kaldet efter stort besvær; til gengæld havde Vorbasse-Grene besvær med at slippe af med ham igen; han blev dog afsat 1745 (død 1767); han kom galt af sted med flere af sine husholdersker. I 1745 gik dog en del beboere i begge sogne, der hidtil havde syntes godt om Kaalund, i forbøn for ham (bl.a. var Niels Hjortlund med her); det hjalp dog ikke; han måtte betale lejermålsbøder og stå offentlig skrifte i Vorbasse forinden sin afsættelse.

Bedre tjent var sognene med Marcus Nexø (1745 til sin død 1755). Han var en alvorlig og prøvet mand, som der aldrig hørtes klager over. Han var herrnhutisk præget; en af hans efterfølgere betegnede ham som "ret en herrens præst, som med berømmelse forestod både Guds og sit eget hus". - Han fik en del vrøvl med Niels Hjortlund, som i mange år ikke måtte komme til alters; 1745 fik han dog kgl. tilladelse dertil uden forudgående offentlig tilbagekaldelse af sine forseelser; han døde 1773, 65 år gammel. - Pastor Nexø tog sig af det forsømte skolevæsen.

Fra 1755-64 virkede Jochum Ewald (død 1782); han var også velanset. Vorbasse var i de tider et centrum for brødre menighedens tilhængere. Ewald kaldtes "en hellig og dygtig præst". Han indrettede i 1755 en kirkebog for Vorbasse-Grene, efter at en ældre kirkebog var brændt "ved en ulykkelig ildsvåde".

Niels Cortsen Bisted, 1764-74 (død 1810), var nok ikke helt af samme type som sine nærmeste forgængere.

Om Frederik Lorentzen, 1774-84 (død 1797), sagde man i Vorbasse, at han var drikfældig, og beboerne i Grene klagede over ham, men fik intet ud deraf; biskoppen roste ham ved en visitats 1782 og ønskede ham et mere værdigt

embede.

Ferdinand Ulrik Frederik Treu, 1784-89 (død 1798) skal have været en udmærket prædikant, men var også dygtig til at gøre rim, som han bl.a. også anvendte ved absolutionen i kirken. - Det er om ham, at den kendte historie om præsten og sognekællingen fortælles se John Møller side 300).
Peter Frederik Mohr 1789-94 (død 1831).

Wulf Christopher Müller 1794-1802.

Hans Wandahl 1803-1810 (død 1846). Han omtaler i en erklæring fra 1810, at der var mere jævn velstand i Grindsted og Grene end i Vorbasse og Hejnsvig; en vanskelighed for omannektering var, at degnen for Vorbasse-Grene (Juhl) boede i Ankelbo. Men 30/11-1810 fandt omannektering sted.

VIII. TIDEN EFTER 1810.

a. Almindelige forhold.

Folketal: 1801: 225, 1834: 263, 1840: 258, 1850: 299, 1860: 356, 1880: 465
1890: 568, 1901: 638, 1911: 757, 1925: 994, 1930: 1046, 1935: 1048, 1940:
1006?, 1945: 1098 (heraf Billund 359), 1950: 1140 (Billund 418), 1955:
1348 (Billund 523).

Biskop Daugaard taler i 1853 om "det ynkelige, sandfulde, stenfulde og lyngfulde Slaugs herred".

Oluf Nielsen siger i 1869: "Herredet er det dårligst befolkede i hele landet: 3 mennesker på hver 100 tdr. land".

L. Boths "Danmark" 1872 om Slaugs herred: "Jordbunden er i det hele skarp og mager ..., at betragte som en eneste stor hedestrækning, hvor menneskene kun ved flid og udholdenhed her tilkæmpet sig herredømmet over så megen jord, som bruges til livets ophold; men urhøns, agerhøns og harer har her deres tumleplads, og tilstedeværelsen af disse fredelige dyr har igen hidlokket adskillige rovdyr såsom ræve og falke, ja, for ikke så langt et tidsrum siden huserede også ulvene her i stort antal. Den østlige del af herredet danner en fortsættelse af den store "Randbøl hede". - Om Grene Sogn oplyses: "i gennemsnit 131 tdr. land pr. td. Hartkorn". Grindsted: 124, Hejnsvig: 180 2/3, Vorbasse: 160.

Trap "Danmark" (4. udg.): Amtets og hele landets ufrugtbarste herred (gennemsnitlig 141½ td. land pr. td. Hartkorn).

Fra slutningen af 19. århundrede haves pastor Sommers optegnelser om Grene sogn, gengivet i "Vestkysten". Desuden det af lærer J. K. Nielsen samlede stof til Grindstedegnens historie i "Vejle Amts Folkeblad", især til belysning af ældre skik og brug på egnen i 19. århundrede.

Her skal anføres noget af pastor Sommers beskrivelse af Grene sogn:

Landevejen mellem Varde og Vejle blev anlagt i slutningen af 60'erne.

Dengang levede befolkningen i Grindsted og Grene sogne deres eget stille liv; kun en gang om året, sædvanligvis op imod julehøjtiden, kørte "Grene sognerne" til Vejle med smør og kartofler.

Ved tiden 1865 fandtes der kun et eneste spand heste; de var allesammen "studemænd"; men i de tider måtte studen gå den lange tur "til stads", men det gik godt, thi klovene holdt, da vejene var bløde; det var en almindelig indkastet vej, som førte til Vejle; den blev kun enkelte gange belagt med grus og ler, hvor der ellers var noget af disse to slags at finde. Lyng var der alle vegne nok af, så i mangel af noget bedre kunne dette godt bruges som vejmateriale. Denne grundforbedring bestod i, at høje lyngtotter blev lagt på tværs over hjulsporet. Mange mænd lod også i hine tider deres stude sko, ligesom heste, med en jernplade under hver klov.

Post gik der gennem Grindsted fra Varde til Vejle, men rigtignok ingen gul diligence, men store åbne vogne. Ret ofte kom postvognen blæsende op foran Grindsted kro med 6-8 bivogne tagne "på rullen" undervejs, thi næsten alle bønder var kørepligtige eller stod i "vognmandsrullen", som det hed.

Når vognen holder på den lille Vandel bakke - på vej mod Grindsted fra Vejle -, ser vi foran os et landskab fladt som et strygejern.

Brune heder omgiver som et bælte landsbyen Billund; der ligger 6 velholdte gårde, beboede af velhavende bønder; foran stuehusene ligger der haver med mange bistader, og ud for den største en granplantage, der endnu er i sin barndom. I Billund ligger også Grene sogns stolthed, den smukke skolebygning. Mod nord og syd for Billund ligger ude i heden flere små udflyttersteder. Det er unge folk, som har købt et stykke hede til opdyrking fra en af gårdene.

Plovslund har også en del store gårde og en vældig mose, hvorfra der årlig køres en mængde tørv til fabrikkerne i Vejle, Haraldskær og Randbøldal.

Ved Billund kro svinger vejen et kort stykke mod syd; men denne vej vil vi ikke følge, men derimod ned ad en bivej mod sydvest. Gennem byen Ankelbo, hvor der ligger et missionshus, fører vejen, der hele året er i en skrækkelig forfatning, gennem et stykke lynghede til landsbyen Grene, en lille torp på 3 gårde og et par huse, men i øvrigt smukt beliggende. Lige syd for Grene løber den lille venlige Grene å, der snor sig gennem engdrag på den ene side og på den anden side et vildt og øde hedestrøg. Denne å danner skellet imellem Grene og Hejnsvig sogne. Et par skrækkelige broer fører os over i det omtalte hedestrøg, der under forskellige navne strækker sig over 4 mil i øst og vest; en så vild hedeørken skal man lede længe efter. Går man ind i disse bakker og dale, er det, som var man

mange mile borte fra mennesker. Ørkenen kaldes her, uagtet den ligger i Hejnsvig sogn, "Grene Sande", for her er flyvesand, der i storm sættes ind over Grenes og Krogs marker. Ofte står her et alvorligt "sandknog". Når sneen begynder, og stormen rejser sig, bliver den hvide flade helt grånet. Vandreren under disse forhold på disse strøg, kommer man ikke til at se smuk ud. Sandet pisker en i ansigtet, og sne eller regn blander sig dermed, så øjne, næse og øren bliver fulde af fugtig sand. - Det første, man da har at gøre, når man kommer i hus, er at foretage en grundig renselsesfest. - Hedebakkerne har her næsten udelukkende bestået af flyvesand, og mange gamle mænd herude fra har som unge mænd været med til at dæmpe flyvesandets flugt. Det skete ved, at der efter sandflugtskommissionens ordre og efter anvisning blev skåret lyngtørv en halv mils vej derfra i Plovslund hede; disse hedetørv blev i frisk tilstand transporteret på ubeslagne studevogne ud til bakkerne ad de dengang usle veje, og så anbragt oven på sandklitterne; det har hjulpet meget.

Om Grene kirke og kirkegård er fortalt i anden sammenhæng.

Så går vejen videre mod øst; agrene er fattige; men pludselig står vi overfor en gård, som tager sig meget anselig ud med sine omgivelser; "Søndergård" ligger omgivet af velholdte og frodige agre, overrislede engdrag; en smuk lille have omgiver gården, og mod syd ude i bakkerne ser vi et stolt stykke arbejde; der står en hel lille skov, for Kresten Søndergaard har i mange år, længe før Hedeselskabets tid, pløjet og plantet i de nøgne, fattige bakker, og Gud har lagt sin velsignelse i hans arbejde. Der står en hel lille skov af granplanter nord for gården med festplads og talerstol. "Trød kun indenfor hos Kresten Søndergaard, og et hjerteligt "velkommen" vil lyde dig i møde. Husbonden er en imponerende skikkelse, ikke høj, men ualmindelig svær og bredfalden står han for dig. Han ligner mest en skikkelse fra sagntiden, en af de mægtigste odelsbønder på Island eller i Norge, og havde han levet i hin tid, havde han visselig været en selvskreven fører".

Vesteregnens overrislingsenge kræver meget arbejde med oprydning og pasning af grøfter og furer; engen holder, som så mange andre steder i Jylland, befolkningen oppe. Langs åløbene blev i sin tid de gamle landsbyer og gårde lagt, og vejene blev så anlagt ved siden af byerne. Det nærmeste land blev opdyrket, medens det længst borte blev liggende hen som fælles-eje.

Før vi kommer ind i Grindsted sogn, kommer vi på rejsen over Krogs hede. Det er ikke længere den dybe stilhed, der hersker her; nej, kulturen fører en ihærdig kamp med naturen. Her kan vi i mosetuene endnu se hjulploven forspændt fire stude arbejde sig frem for at give disse hidtil
Se linie 17. Mon ikke, der skal stå vest - og ikke øst? (B. N.)

skødesløst behandlede steder frugtbare. Lidt længere borte trækker den store fåreflok, med klokkefår i spidsen, af sted, og lidt længere borte igen er flittige mænd og kvinder travlt beskæftiget med plov og spade. Her stod omkring 1860 ikke en menneskelig bolig, kun et enkelt fårehus opført af pinde og med lynntag. 30 år senere stod det ene lille hus ved siden af det andet, små og tarvelige, men omkring hver var der en god, opdyrket plet med havre, kartofler og rug. Det er unge folk; kun en enkelt gammel mand findes der herude i Krogs hedehuse.

Alle ejendommene er udflyttere fra Krogs gamle by; men de gamle er blevet hjemme ved hovedparcellen.

Alle nybyggere er også plantere (nåletræshegn og -plantager).

Længere mod syd møder vi de to store Silkeborggårde, hvoraf den ene en gang har været en herregård. I begge gårde fandtes omkring 1890 en mængde gamle egetræsmøbler, træstole, messingfade, sølvbægre og gamle andagtsbøger, som naturligvis er gået fra ejer til ejer. Til disse gårde hørte dengang uhyre arealer.

Hvor Grene og Grindsted å løber sammen, ligger det smukkeste sted i hele Grindsted-Grene sogn, nemlig Løvlund mølle.

Syd for denne dal ved møllen ligger der smukke, men uhyre øde hedestrækninger, der bærer navnet "Gråhede" eller "Helbjergene" (af hell = hølle = helvede).

b. Kirken. I. Den gamle kirke.

I 1850 blev kirkens mure forhøjet med 1 alen med murstensbygning oven på kampestensmurene. I 1875 blev der opført en korbue. Omtalen af denne i J. Magnus-Petersens indberetning fra 1891 kunne muligvis tyde på, at der engang har været en tilsvarende af granit; den omtales også i kirkeprotokollen som "ny", men den oprindelige er velsagtens forsvundet allerede ved den delvise ombygning i sidste halvdel af reformationsårhundredet.

I 1876 blev våbenhuset ombygget.

I 1884 tales om anskaffelse af et nyt alterbillede; men det blev udsat, fordi man da var begyndt at omgås med byggeplaner.

I kirkeprotokollens inventarbeskrivelse fra 1862 omtales i øvrigt følgende (som ikke tidligere er nævnt):

Ved den søndre side af alteret står kirkesangerens stol. Knæskammelen er udstoppet og betrukket med rødt bomuldstøj.

Knæfaldet er udstoppet og betrukket med skind. Alterklædet er af rødt silkefløjl (der står "tøj", men ved kirkesynet i 1862 omtales en anskaffelse som den nævnte) med sølvtresser foroven og ved siderne. Alterdugen er af bomuldsdrejl med frynser forned. Messeskjorten er af fint lærred, og messehagelen af rødt bomuldsfløjl med et kors af guldgalonier og

med 2 rader guldsnore rundt om kanten (1898 anskaffes ry messehagel).
Alterkanden af porcelæn, sort med forgyldt kors. Brødæsken er af blik,
sort med forgyldt kors.

De to messinglysestager, der stadig bruges i den ny kirke, har intet mærke. De er 11½ tomme høje og har kuglefødder.

Sorte tavler til optegnelse af salmenumre. - 1 spade til jordpåkastelse,
1 brandstige og 2 brandhager.

Kirkeprotokollen er autoriseret 24/2-1862 i henh. til lov af 19/2-1861 §2.

Den begynder med en fortegnelse (ordnet efter matrikelnumre) over Grene
sogns kirketienende iflg. kgl. konfirmeret tiendeforening af 25/6-1858.

tinglæst under Andst og Slaugs herreders ret 24. august 1858. Det samlede
hartkorn for hele sognet opgøres til 75 tdr., 5 skp., 2 fdk., 1½ alb.

Ved taxation 22/4-1862 blev kirken assureret for 1970 rdl.

Fra den gamle kirkes sidste år giver pastor Sommer følgende skildring,
hvor der dog må huskes, at iflg. kirkeprotokollen blev i disse år en række
reparationer ikke udført, fordi man arbejdede med planer om en ny kirke:
Den gamle kirke var yderst brøstfældig og fugtig; regnen dryppede ned,
og der var så iskoldt om vinteren, at kvinder og mænd sad i deres tykkeste
kavajer og havde sivsko stående i stolestaderne. Vinteren 1888 var meget
streng med sne og frost; et par måneder var det mig næsten umuligt at nå
til Grene kirke med slæde; min karl og jeg rejste om søndagen afsted, i-
ført fedtstøvler og bevæbnet med 2 skovle, men som oftest kom vi ikke læn-
gere end til gården Silkeborg, hvor vi måtte sætte slæden ind og så vandre
de sidste 1½ fjerding vej til fods.

b. Kirken. II: Den ny kirke.

Kirkeprotokollen fortæller følgende om den ny kirkes tilblivelse og ind-
retning; det kan på enkelte punkter suppleres med andre meddelelser.

I året 1891 om foråret nedreves Grene sogns gamle kirke, og opførelsen af
en ny påbegyndtes 1. juli samme år. - Mellem den gamle kirkes nedrivelse
og den nys indvielse holdtes gudtjenesterne i det lige oprettede missions-
hus Ankelbo gamle skole (iflg. pastor Sommers erindringer: i forskellige
skoler.

Af materiale i den gamle kirke brugtes kun en del kampesten til fod i den
ny. Andet af materialet kom dog til nytte ved opførelsen af kirkehus m.
udhus ved den ny kirke.

Pastor Sommer fortæller om kirkekomiteens arbejde: vi arbejdede ihærdigt
med møder i sognet, rejser til biskop og minister, og planen skred lang-
somt frem.

Den 23. juli blev grundstenen nedlagt af pastor Sommer, og en flaske med
nogle mønter og en seddel beskrevet som nedennævnte indmuredes over grund-

stenen:

Den 23. juli nedlagdes i navnet Faderens, Sønnens og den Helligånds grundstenen til dette gudshus bestemt til sognekirke for Grene menighed. Under deres højjarværdigheder hr. biskop Balslev af Ribe og hr. provst Schjødt af Lejrskovs embedstid, da Otto Sommer var sognepræst og Jens Jensen lærer og kirkesanger i Grene Sogn, rejstes dette gudshus. Alt for 14 år siden begyndte flere mænd af menigheden: Jens Nielsen, Søndergaard, Niels Kristensen, Grene og Hans Peder Jensen af Krog, at arbejde på at få den gamle, meget brøstfældige kirke, hvis beliggenhed stammede fra den tid da også Hejnsvig sogn hørte sammen med Grindsted og Grene ¹⁾, nu efter disse sognes adskillelse var blevet højst ubekvem, ombyttet med en ny; men åringer gik i ønske og forventning; endelig i år har herren i sin nåde skænket os midler til dette vort inderlige ønskes opfyldelse, og er det da vor bøn i Jesu navn til den himmelske fader, at han vil lade sin rige velsignelse hvile over dette sted, hvor hans ord skal forkyndes og hans nådemidler forvaltes.

Herre, med os være, at vi til din ære - må forsamles her,
Jesus, frelser milde, ved din livsens kilde - altid hos os vær.
Ånd og ord ved nadverbord - tone højt i kirkens sale,
dig vi os befale.

Jens Jørgen Kristensen, Anders Ovesen, Kristen Kristiansen, Hans Peder Jensen, Jens Kristensen, Kristen Ølgod Kristensen, Jens Jensen (lærer) og Otto Sommer (sognepræst) dannede komite og byggeudvalg.

I sine erindringer nævner pastor Sommer desuden som medlemmer af kirkekomiteen: Lars Møller Jensen, Løvlund, og Niels Kristensen, Plougslund (Jens Bjerg, Elkær), hvorimod Kristen Ølgod Kristensen ikke nævnes her så lidt som Hans Peder Jensen.

Eli Kristensen af Tarm var bygmester ved denne kirkes opførelse (kirkens arkitekt var I. C. Fussing; om håndværkere jvfr. senere).

I løbet af sommeren 1891 fuldførtes så kirken såvidt, at den kunne indvies og tages i brug 4. søndag i advent samme år, men blev dog først fuldstændig færdig i sommeren 1892.

"Den ny kirke blev indviet af provst Søren Schjødt, dengang i Lejrskov, nu (ca. 1900) i Nr. Alslev og Nr. Vedby. - Der var flere præster til stede, således Thyssen i Sdr. Omme, nu Ølgod, Jensen, Ansager, Tage Jensen, Vorbasse, og Moltesen i Brørup og Lindknud, nu i Reerslev ved Roskilde; desuden flere lærere. Alle disse mænd lever endnu og er i embede, medens flere af de brave mænd, der sammen med mig så ihærdigt virkede for at

¹⁾. 1827-32. Pastor Sommer synes ikke at have været klar over det virkelige forhold, der jo går langt længere tilbage i tiden.

skaffe sognet et nyt gudshus, er døde. - Det var en stor fest, og jeg tror sikkert, at det ny gudshus er blevet til velsignelse for egnen" (pastor Sommers erindringer).

Iflg. mundtlig meddelelse holdtes samme dag en festlig sammenkomst på Billund kro.

Kirken er nærmest bygget i rundbuestil, og våbenhus, skib og kor er opført i én længe. - De udvendige mål er: Skibet 25 alen langt, 15 alen 6 tommer bredt, 8 alen højt til loftet, fra gulv til tagrygning 15½ alen; koret: 9 alen 15 tommer langt, 11 alen 18 tommer bredt, knap 8 alen højt. Murene er 22½ tommer tykke i sidevæggene (foruden pillerne), 27 tommer tykke i endevæggene.

Over kirkeskibets vestre ende og faldende sammen med dettes endemur er opført et spir, som er 30 alen højt fra gulv til spids, og hvor klokken fra den gamle kirke er ophængt. Spiret er forsynet med et forgyldt jernkors, der har kostet 123 kr. Spiret er dækket med kobbertag og det øvrige af kirken med skifer. Underlaget for gulvet er under hele kirken beton, og imellem stolestaderne er der brædegulv og i våbenhus, gang og kor flisegulv. - Selve muren er opført af mursten og som før bemærket på en kampestens fod, hvilende på et underlag af beton.

Bord og ramme til altertavlen er lavet af snedker Johansen i Kolding efter tegning af arkitekt Fusing og har kostet 168 kr. - Alterbilledet af kunstmaler Møller i Kolding har kostet 300 kr. + 100 kr. i præmie for arbejdets gode udførelse. - Fra den gamle kirke henflyttedes 2 lysestager, vinkande, brødæske, sølvkalk og disk. Desuden døbefont med fad og kande. - Dernæst er også prædikestolen fra den gamle kirke flyttet, men restaureret af snedker Johansen, under hvilken restaurering der indsattes et par ny udskaarne fyldinger og lavedes en ny fod. Med trappen kom restaureringen i alt på 450 kr.

Kakkellovn 180 kr. - 15 stolestader i hver side, egetræsmaledede (den nuværende farve fik de i 1917-18, ændret 1941), bekvem siddeplads til 200 personer.

Et orgelharmonium (562,50 kr., hvoraf det meste indsamlet ved frivillige gaver, resten stammende fra en bygmesteren idømt bøde for forsinkelse af arbejdet) stod oprindeligt i rummet over våbenhuset, hvorfra der gennem en bue var åbent ind til kirkes skib. I 1854 flyttedes harmoniet p.g.a. fugtighed ind i kirkens skib (besluttet ved en generalforsamling, der bevilgede beløbet, godt 100 kr.)

Jorden til byggeplads og kirkegård med holdeplads skænket af Jens Kristensen, Søgaard. Kirkegården er opdelt i 103 pladser, som regel 96 kvadratalen til hver beboer, og derudover findes et overskydende stykke jord i det nordøstre hjørne til fremmede og til gravstykker for ny beboere.

Kirkegård med byggeplads er ca. 17000 kvadratalen og indhegnet, og udenfor er så meget jord, som tilhører kirken, at kirkegården om fornødent kan udvides.

Hele udgiften til kirkens opførelse beløb sig til lidt over 18000 kr., som kirkeejerne skaffede ved et rentefrit statslån, der afdrages med 2% om året, og hvorfor kirketiende er pantsat til statskassen. Statslånet er på 15000 kr., resten forrentes og afdrages af kirketiendeejerne som almindeligt lån.

Desuden kirkehus og udhus, opført af kirketiendeejerne, - stald til 32 heste -, tildels af rester fra den gamle kirke. Har kostet 1661,42 kr., tilvejebragt ved lån, der forrentes og afdrages af kirketiendeejerne.

Den nye kirke blev ved taxationsforretning 22/11-1891 assureret (incl.

inventar) for	16.800 kr.
beboelseshuset	1.603 kr.
tørve- og vaskehuset	392 kr.

i alt	18.795 kr.

1937 var kirkens assurancesum 74.737, deraf kirkehus og løsøre 18.137 kr.

1945 var kirkens assurancesum 124.860, deraf kirkehus og løsøre 29.310 kr.

VIII. FORSKELLIGT OM KIRKE OG SOGN.

a. Tidstavle for den nye kirke (herunder ikke det allerede omtalte).

1893. Der anskaffes et brysselertæppe til at lægge foran alteret.

1897. Nyt vielsesritual tages i brug.

1901. Ny alterdug anskaffes (10 års jubilæet!)

1910. Indgangsdøren beklædes på ydersiden ligesom døren til Vorbasse kirke.

1911. En lysekrone skænket til kirken af fhv. sognefoged, dbm. Niels Christensen i Grene. En 5-armet lysestage til alteret skænket af kroejner Anders Ovesens børn i Billund (20 års jubilæet).

1912. Kirkens overgang til selveje.

1916. Et pipeorgel (Zachariassen, Århus) skænket til kirken af ungkarl Niels Kristian Jensen, Krog, efter at der allerede i 1904 havde været tale om at skaffe kirken et nyt orgel, og der tidligere på året 1916 var gjort forberedelser til en indsamling dertil - (25 års jubilæet).

1917. Indsamlet til kirkens forskønnelse 783 kr.

1917-18. Pulpitur til det ny orgel (541.95 kr.); Kirken malet og dekoreret (880 kr.) - blågrøn tone.

1917. Messinglysekrone skænket af gdr. Jens Christensen Bjerg (død 1925)
- 1917-19. Hovedreparation af kirken (6100 kr.) - murværket under spiret mm.
1921. Særkalke (af glas) indføres. Varmeapparat anskaffes efter indsamling (30 års jubilæet).
- 1923-25. Nyt altertæppe anskaffes, syes af sognets kvinder. Ny alterduk skænket af unge piger.
1924. Kirkegårdsregulering foretages.
1926. Hvidlakerede trækandelabre til brug ved begravelse og bryllup anskaffes for resten af det til varmeapparatet indkomne beløb. - Ansgarmin-det fejres ved festgudstjeneste.
1928. Facsimileudgaven af Kristian III's bibel anskaffes. - Indførelse af flere "laubske" melodier vedtages og påbegyndes.
1929. Installation af elektrisk lys samt orgelmotor, lampet ved prædike-stolen, lamper i koret og under orgelet m.m. vedtages på menighedsmøde. En tredie lysekrone anskaffes.
1930. 25 særkalke anskaffes for en gave- (108,74 kr.) fra den ophævede Gre-ne sogns landmandsforening.
1931. Ved murværksarbejde, foranlediget ved orgelmotorens flytning fra kirkeloftet til rummet over våbenhuset fandtes en indmuret flaske indeholdende et papir med følgende påskrift:
- "Denne kirke er opført i året 1891 af (følgende) samtlige håndværkere: Tøm-rer og murermester E. Christensen, murermester N. Jensen, begge af Tarm, Samtlige murersvende: A. Nørgaard af Kjellerup, L. K. Kristiansen af Nørre Nebel - derefter 2 navne ødelagt af fugt -, A. C. Jensen af Næstved, J. P. Hansen af Troldhede, Th. Thøstersen af Nørre Nebel. - Arbejdsmænd: J. K. Jensen af Tarm, A. Nielsen, J. Brodersen, begge af Billund".
1934. Der opførtes kirkegårdsmur mod nord og vest samt ligkapel (det sidste v. sognerådet).
1935. Der indrettedes brønd på kirkegården.
- 1938-39. Opførelse af nyt kirkehus; det gamle ombygges til udhus.
1939. Den 6. juli indviedes en at fhv. gårdejer Jens Pedersen og hustru i Plougslund skænket skibsmodel til ophængning i kirken, i dennes "skib" (betegnelsen stammer fra oldkristelig sammenligning af menigheden med et skib, udfra evang.s beretning om Jesu sejlads på Genesareth sø og G.T.s beretning om Noahs ark). Skibet er en model af den 3-mastede skonnertbrig "Saga" af Marstal (bygget der 1893 på værft hos skibsbygmester Gorm Clausen, som også har udført modellen). I skibet er nedlagt "skibspapirer", som giver nærmere oplysninger.
1941. pinsedag den 1. juni, skænkedes af en anonym giver en syvarmet mes-singlysestage til kirken. En såkaldt "Titusstage", en gengivelse af den syvarmede lysestage i Jerusalems tempel, kendt fra relief på Titustriumf-

buen i Rom, der rejstes til minde om romernes erobring af Jerusalem år 70 e. Kr., hvor templet gik til grunde. Relieffet fremstiller triumfindtoget i Rom med bytte og fanger.

Giveren viste sig senere at være fru Kaja Sø (gift m. forstander Søe, børnehjemmet ved Vejle fjord), datter af afdøde lærer Jensen, Billund. Hun skænkede ved sin moders død 500 kr. til et krucifix til kirken; da summen ikke helt slog til, supplerede hun den med 100 kr. mod at få lysestagen, som ikke helt havde tilfredsstillet hende, tilbage. - Krucifixet, af billedhugger Jan Buhl, støbtes i bronze og indviedes juleaften 1945. Fru Søe døde i foråret 1946.

1941 (sommeren) blev kirkens træværk malet i anledning af kirkens 50 års jubilæum, helt igennem nye farver og dekoration, i korbuen: Kristi monogram og de 4 evangelistsymboler, alteret og alterrammen forgyldte inskriptioner m.m., kragsten opsat i korbuen, nye salmenummertavler, samlet udgift 2200 kr.). Arbejdet udført af malermester Alfred Pedersen, Billund, med særlig bistand af dekorationsmaler Peter Nielsen, Jelling, som tidligere har medvirket ved dekoration af københavnske kirker, og som her - trods stærkt nedsat synsevne - har givet tegninger til og selv udført det egentlige dekorationsarbejde.

1949. Kirkeklokken omhænges i egebom.

1949. 22. september, vederlagsfri erhvervelse af areal til udvidelse af holdeplads ved kirken.

1953. Boks i kirken til kalk og disk m.m.

1955. Vand indlægges, og w.c. indrettes i kirkehuset.

b. Begivenheder i kirke og menighed.

1920. Grene sogn udskilles fra Grindsted som selvstændigt sogn, og M. C. Frøkjær Jensen ansættes som sognepræst.

1922. Peter Kristensen, ansættes som ringer og graver ved Grene kirke.

1924. Pastor Frøkjær-Jensen forflyttet, og pastor Johs. Brus tiltræder som sognepræst, indsættes 9. juni ved provst Mouridsen.

1928. Frk. Martha Nielsen ansat som lærerinde i Billund og organist ved kirken (efter sin søster, der rejste p. gr. a. giftermål).

1929. Første biludflugt for sognets gamle.

1930. 22. juni døde Jens Kristensen (Søgaard), Elkjær, medlem af den oprindelige kirkekomite).

1931. 4. søndag i advent festgudstjeneste i anledning af kirkens 40 års jubilæum v. pastor Hørlyck, tidligere Grindsted-Grene, og sognepræsten. Indsamlet en gave til anskaffelse af yderligere 25 sølvsærkalke.

1932. 14. marts døde Hans Peder Jensen, Krog, veteran, dbmd., medlem af den oprindelige kirkekomite.

1913. - 1. februar, lærer Fogs 25 års jubilæum v. Krog skole (afsked 1945, død 10. august 1947). - Morgengudstjenester i sommertiden begyndes.
1934. 14. april, visitats ved biskop Westergaard (do. ved biskop Olesen havde måttet aflyses p. gr. a. mund- og klovtsyge i sognet).
1936. - Festgudstjeneste i anledning af 400 året for reformationen i Danmark.
1938. 18. november, Billund missionshus 25 års jubilæum.
1939. 21. september, Løvlund missionshus 25 års jubilæum. - 10. november døde Anders Nielsen, fhv. ringer og graver v. kirken (1891-1922).
1939. 2. november indviedes Billund Forsamlingshus. Det gamle i Elkjær (fra 1903) gennem flere somre opholdssted for en koloni fra menighedsbørnehaven v. Apostelkirken i København.
1940. Kort efter 9. april første (kortvarige) tyske indkvartering i Billund. - KFUM & KFUK i Grene sogn 50 års jubilæum.
1941. Billund ny skolebygning indviet. - Frk. Nissen (siden gift Madsen) ansat som lærerinde i Krog. - 15. oktober døde Carl Eskildsen, Krog, forhen organist ved kirken. - 4. november døde lærer og kirkesanger Peder Johs. Olesen, 52 år gl., efter et langt og tungt sygeleje.
4. søndag i advent fejredes kirkens 50 års jubilæum med festgudstjeneste ved biskop Scharling og med sammenkomst i forsamlingshuset.
1942. Svend Ingemann Hansen ansat som førstelærer i Billund og kirkesanger ved kirken.
1943. 6. Januar, 25. års Jubilæum i Kirkeligt Samfund for (Gindsted og) Grene - fejret 3. juni - 17. Juni. Under værnemagtsindkvartering i sognet kirken benyttet til tysk (evg. -luth.) gudstjeneste ved divisionspræsten.
1945. 4. og 5. maj. Befrielsen. Festgudstjeneste i kirken og møde i forsamlingshuset. - International flygtningeindkvartering i Billund. - Lærer Thomsen ansat v. Krog skole og som distriktskirkesanger v. Grene kirke.
1948. Grene Ungdomsforening 25 års jubilæum.
1949. 2. oktober, Billund Søndagsskole 60 års jubilæum, - 2. oktober, første gudstjeneste ved kvindelig præst, E. Brenneche Petersen, Nr. Aaby.
1952. 22. august, KFUM & Ks stadion indviet.
1954. Indførelse af den ny salmebog. - 10. Maj, De Gamles Hjem indvies (grundsten nedlagt 27. marts 1953)
1955. 1. april, Sudan-missionærindvielse i Grene Kirke.
1955. 12. oktober, Systemhuset på Lego indvies.
1957. 1. april, banen nedlægges, - 19. juni, spiritusbevilling.
1958. 12. april, Aase Kristiansen indvies til Sudanmissionen.

c. Kavalkade ved 25 års præstejubilæum i 1949. Vedrørende statistikken.

Det laveste antal årlige fødsler (levendefødte) i perioden var i 1336:14, det højeste i 1946:18, selvom befolkningstallet i alt er steget i den tid med ca. 50 (i hele perioden med ca. 100).

I 1939 fødtes 16 børn, men døde 17 mennesker, det højeste årlige antal i perioden; det laveste antal dødsfald havde vi i 1945: 3.

Det laveste antal vielser: 3, havde vi i 1924 og 1931, det højeste antal: 20 i 1946.

Det laveste årlige antal konfirmander: 12 havde vi i 1945, det sidste år med både forårs- og efterårskonfirmation; det højeste antal konfirmander: 31 i alt, havde vi i 1931.

Antallet af altergæster har svinget mellem 412 i 1940 og 1063 i 1948 (hjemmeberettelser iberegnet).

Ved indsamlinger i kirken var det laveste årlige beløb 439 kr. i 1933 og 1934, det højeste 2603 i 1945, men selvfølgelig har der ikke været lige mange indsamlinger hvert år.

Tidligere præster ¹⁾ (i den lutherske tid) med lige så lang eller længere ansættelse her:

1561-95: Niels Pedersen Refsinghoved	(Vorbasse-Grene) 34 år.
1632-62: Peder Christensen Marebæk	(Vorbasse-Grene) 30 år.
1662-95: Hans Henriksen Koch	(Vorbasse-Grene) 33 år.
1695-1720: Jørgen Jørgensen Bang	(Vorbasse-Grene) 25 år.

Tanker ved jubilæet.

Et godt sted at være præst: 1. kirkegangen ujævn, men ej ringe i forhold til kirkens beliggenhed, 2. meget selvstændigt menighedsarbejde, der ej afhænger af præstens initiativ, 3. en jævn og imødekommende, gæstfri befolkning, ingen klasseforskelle, godt hjertelag, 4. ingen "sekter", 5. megen personlig venlighed og forståelse overfor præstefamilien.

Et vanskeligt sted: 1. kirkelige retningsmodsatninger, så man samles hver for sig, dog fredelige forhold; - og i de senere år fælles møder for de unge, 2. vist for mange møder, 3. ret store afstande, der virker hæmmende på præstens besøg; glædeligt, når der sendes bud efter præsten til sygealtergang o.a. (langt hyppigere end i København). - Godt om "præstens stue" hjem søges noget mere af sognets folk til samtaler, til spørgsmål og gavnlig kritik af præstens prædikener og arbejde (Husk, at præsten tit er den, der ved og hører mindst om sognets forhold).

Tanker ved jubilæet: 1. Salmebogens nr. 361 v.1 (Findes ikke i DDS, men verset lyder: Hvo står for paradiset der? Keruben med Guds vredes sværd. Hvorfor er alt forandret brat? Ak Adam har sin Gud forladt. - (Tilf. B. N.). 2. 428, v. 5-7 (DDS nr. 294, v. 5-7). Én af mine glæder: flere præster og stud. theoler er udgået fra sognet i min tid. Lykkeligt at følge hjem gennem flere generationer; samhørighed med sognet.

Hvis jeg kunne begynde forfra, var der meget, der skulle være anderledes;

¹⁾. Da pastor Brus tog sin afsked i 1959 efter 35 års præstetjeneste i Grene sogn, må han være den præst, der her været her længst. (B. N.)

men jeg kunne ej tænke mig nogen lykkeligere og interessantere gerning end præstegerningen, især på et sted som dette, hvor så mange i menigheden virkelig er med i menighedens arbejde, så så meget af det, præsten ej selv duer til eller umuligt kan overkomme, dog bliver gjort.

Tak for forbøn - og husk den også i fremtiden.

(Manuskriptets form ligesom antyder, at disse "tanker ved jubilæet" er blevet brugt som tale, ved den fest, menigheden holdt, da pastor Brus havde været her i 25 år. Til manuskriptet er senere tilføjet: 1959. 1. april, pastor Brus, afsked med pension, flyttet til Grindsted).

IX. KIRKEN GENNEM TIDERNE - TILBAGEBLIK.

a. Præsterække (fra reformationen)

I. Vorbasse-Grene (1536-1810)

1.	1556-51 (død)	Iver Mair
2.	1551-ca. 54	Svend Ostensen
2a.	ca. 1554-ca. 60	Severinus (måske den samme som no 2)
3.	ca. 1560-61 (død)	Iver Madsen
4.	1561-95	Niels Pedersen Refsinghoved
4a.	(ca. 1592-94)	(Kapellanen: Søren Grumsen Gjørding)
5.	1595-1628 (død)	Christen Stephansen Verst
6.	1629-31 (død)	Hans Lauritsen Høllund (?)
7.	1632-62	Peder Christensen Marebæk
8.	1662-95	Hans Henriksen Koch
8a.	(1684-87)	Kapellan: Niels Gjørding, boede i Grene)
9.	1695-1720 (død)	Jørgen Jørgensen Bang ^{x)}
10.	1720-21 (død)	Rasmus Pedersen Nøring
11.	1721-35 (død)	Jørgen Jensen Crone
12.	1735-43	Anders Werlin
13.	1743-45	Hans Vilhelm Jensen Kålund
14.	1745-55 (død)	Marcus Nexøe
15.	1755-64	Joachim Ewald
16.	1764-74	Niels Cortsen Bisted
17.	1774-84	Frederik Lorentzen
18.	1784-89	Ferdinand Ulrik Frederik Treu
19.	1789-94	Peter Frederik Mohr
20.	1794-1802 (død)	Wulf Christopher Müller
21.	1803-1810	Hans Wandall

^{x)} Grundtvigs mor nedstammede fra ham (sønneatter).

II. Grindsted-Grene (1810-1919); 1822-32 dog Grindsted-Hejnsvig-Grene.

22.	(1804-1811) (død)	Søren Pedersen Bagge
23.	1811-19	Jens Carsten Frich Høhne
24.	1819-32	Jørgen Gottberg Sommer
25.	1832-37	Jens Henrik Brandt
26.	1837-40	Daniel Bøggild
27.	1840-50	Johan Sigismund Schmidt
28.	1850-59 (død)	Niels Møllerup Black
29.	1859-64	Frederik Peter Christian Moth
30.	1864-71	Johan Johannes Ludvig Schjerner
31.	1871-74	Hans Jacob Julius Mygind
32.	1874-80	Emil Frederik Bøllelose
33.	1880-86	Heine Gotlob Melchior Hammer
34.	1886-93	Carl Otto Frederik Sommer
		1891 Grene gamle kirke nedbrudt
		1891 Grene ny kirke bygget og indviet
35.	1893-1900	Johannes Vibe Petersen
36.	1901-11	Knud Mortensen Hørlyck
37.	1912-19	Jens Peder Rasmussen Dræbye

III. Grene (1920-)

38.	1920-24	Martin Chr. Frøkjær-Jensen
39.	1924-	Johannes Otto Koefoed Brus

b. Hvad præsterne også skulle i ældre tid.

Sognets fattigkommission afløstes på landet i 1841 af sogneforstanderskabet, hvor præsten var forretningsførende medlem med hensyn til fattigforsorgen. Dette ophørte ved indførelsen af sognerådene 1867.

Skolevæsenet styredes efter 1814 af en skolekommission med præsten som fast medlem. Denne skolekommission afløstes (1841) af sogneforstanderskabet, hvoraf præsten også var forretningsførende medlem for alt vedrørende skolevæsenet både undervisningsmæssigt og økonomisk. Fra 1867 overgik det ydre til sognerådet, det indre til skolekommissionen, hvoraf præsten på landet var født formand. Denne ordning bestod indtil skoleloven af 1933. Præsten skulle føre tilsyn med "fremmede og løsgængere", som kom til sognet, samt med af- og tilgang af inderster og tjenestefolk. Herover førtes særlige af- og tilgangslistes i kirkebogen samt udstedtes skudsmålsbøger. Tilsynet ophævedes 1875, udstedelsen af skudsmålsbøger 1921.

Indtil menighedsrådenes indførelse lå den lokale kirke- og præstegårdsadministration i præstens hånd, naturligvis under kontrol af de overordnede kirkelige myndigheder.

c. Biskopper efter 1810.

1811-18. Victor Chr. Hjort. Han udgav en andagtsbog for sømænd og en samling åndelige sange; flere af disse blev optaget i Evangelisk-kristelig Salmebog. I Salmebog for Kirke og Hjem ¹⁾ fandtes to af ham: Evig Fader, som kærlig regerer og O gode Gud, jeg takker dig.

1818-19. S. Tetens.

1819-25. J. M. Hertz vandt højagtelse ved sin godgørenhed og elskelige karakter og betegnes som en nidkær og duelig embedsmand, en erfaren skolemand og en begavet taler.

1825-31. C. D. Koefoed var også interesseret i skolevæsenet og var en praktisk dygtig, godgørende og tjenstvillig mand.

1831-33. N. Fogtmann, en klar og dygtig tænker, modstander af åndelig tvang

1833-49. T. C. Müller (visitats her 8. juni 1834 og 18. juni 1840) var en flittig og veludrustet, utrættelig mand og besjælet af brændende iver for sandhed og ret.

1849-67. J. B. Daugaard (provstevisitats 15. juli 1858) var historiker og efterlod sig et godt minde ved sin fordringsløse karakter og humane nidkærhed.

1867-95. C. F. Balslev (visitats 16. september 1867, 31. maj 1877, 22. August 1883) er især bekendt for sin bibelhistorie (1844) og sin katekismusforklaring (1849). Han vandt indgang og tillid ved sin milde og elskværdige personlighed.

1895-1901: C. V. Götzsche (visitats 13. juni 1899).

1901-22. P. G. Koch (visitats 17. november 1909 og 26. februar 1915).

1923-30. O. K. P. Olesen.

1930-39. S. M. Westergaard (visitats 14. april 1934).

1939-49. C. J. Scharling.

1949- . M. C. Lindegaard.

d. Kirkedåb og hjemmedåb. ²⁾

For Grene 1812-29 er kirkebogen fælles for Grindsted og Grene og findes i Grindsted præstegårdsarkiv. Pastor Høhne skriver i den: "Da jeg i 1812 kom til menigheden, fandtes ingen ministerialbog". Dog findes de på provinsarkivet i Viborg, et par smalle bøger, hvori man tidligere havde optegnet de data, en kirkebog ellers indeholder.

J. K. Nielsen oplyser, at ifølge den omtalte kirkebog fødtes i Grene sogn i årene 1814-28 111 børn, der alle hjemmedøbtes på nær 4. I Grindsted

¹⁾ Den afløstes i 1953 af Den danske Salmebog (DDS).

²⁾ Kirkebøgerne fra 1830 har været i Grene præstegårdsarkiv; men i 1966 blev alle ministerialbøger, ældre end fra 1864, afleveret til Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg. (B. N.)

sogn var forholdet ganske tilsvarende, men efter 1828 blev antallet af hjemmedåb igen normalt.

Imidlertid viser Grene kirkebog for 1830-64, at der her i sognet i årene 1832-39 har været en "hjemmedåbsepidemi", hvor igen de fleste børn er blevet hjemmedøbt. (I nogle tilfælde efter 1838 har præsten udtrykkeligt noteret, at ifølge "Gjordemoderattest" var det hjemmedøbte barn virkelig sygt. I 1846 noteret ved en hjemmedåb: "Degnens skriftlige erklæring om barnets livsfare").

Hvad nu forholdet i 1814-18 angår, synes J. K. Nielsen ikke at være klar over, at det her ikke drejer sig om noget særligt for denne egn, men simpelthen om en kirkelig uskik, som har sine rødder langt tilbage i tiden, og som der her skal gøres lidt nærmere rede for.

Hjemmedåb kendtes naturligvis allerede i den katolske kirkes tid herhjemme som nøddåb i sygdomstilfælde. Var barnet rask, skulle det døbes i kirken inden 8 dage efter fødslen. Præsten skulle normalt tilkaldes også til hjemmedåb, men var der ikke tid til dette, kunne lægfolk udføre nøddåb; var der fremmede til stede, skulle en Mand af disse døbe barnet; var der ingen mand, så en kvinde. Var der slet ingen fremmede til stede, da barnets fader; var også han borte, da moderen selv. Den danske biskop Laje Urne pålagde i 1517 sine præster at lære lægfolk dåbsordene på modersmålet netop med nøddåb for øje.

Kristian III's Kirkeordinans går ligeledes ud fra kirkedåb som det normale og giver reglerne herfor, men forudsætter ligeledes brugen af hjemmedåb i sygdomstilfælde. Efterhånden tog brugen af hjemmedåb imidlertid til; et landemøde i Roskilde 1597 bestemte, at børn, som var hjemmedøbte af sognepræsten, ikke siden skulle føres til kirke til stadfæstelse af dåben. Ifølge en forordning af 1683 kunne der for betaling erhverves kgl. dispensation til hjemmedåb. Kristian Vs "Danske Lov" fra samme år forudsætter ganske vist kirkedåb som det normale, men fastholder samtidig den gamle korte frist derfor (8 dage; under Kristian IV var man endda for byernes vedkommende gået ned til 4 dage).

Danske Lovs bestemmelser her var meget strenge; i 2-5-6 og 7 hedder det: "Hvo, som lader sine børn ligge udøbte uden kirken over 8 dage, efter at de er fødte, skal have forbrudt 20 lod sølv til næste hospital, som af kongens befalingsmænd eller stedets øvrighed skal indkræves, som de agter at forsvare. Dersom børnene er svage, har hver kristne forældre sådant tilbørligt i agt at tage, at ingen saligheds middel bliver ved nogen forsømmelse efterladt. Forsømmer forældrene at lade et barn komme til dåben, og det uden dåben bortdør, da stande de åbenbarlig skrifte, som derudi er skyldige".

Det siger sig selv, at sådanne bestemmelser i høj grad måtte virke til-

skyndende til hjemmedåb. Skønt kirkelovene allerede fra kirkeordinansen pålægger præsterne at berolige forældrene med hensyn til udbøtte børns salighed, virkede bestemmelser som ovennævnte i forbindelse med mangelfuld kristelig oplysning og med almindelig overtro i modsat retning.

Så almindelig udbredt var hjemmedåb blevet i Danmark, at Struense ved forordningen af 27/7-1771 kunne give hjemmedåb helt fri og ligeledes fremstilling i kirken efter hjemmedåb. Følgen var, at hjemmedåb tog overhånd de fleste steder, og mærkelige skikke kunne udvikle sig, som viser, at hensynet til børnenes helbred ikke var afgørende; man kørte f. eks. nyfødte børn til præstens bolig og fik dem hjemmedøbt der og så eventuelt senere fremstillet i kirken, eller børn hjemmedøbtes om efteråret og fremstilledes midt om vinteren.

30. maj 1828 udkom imidlertid en ny forordning om dåb og hjemmedåb; den tilsigtede at gøre ende på hjemmedåbsuskikken (hvilket altså stemmer godt nok med oplysningen fra Grindsted om, at efter 1828 hørte de mange hjemmedåb op). Forordningen indskærper, at hjemmedåb (nøddåb) kun bør finde sted, når jordemoder eller læge anser det for nødvendigt; samtidig tillades det at udsætte dåben i længere tid end 8 dage. Grene kirkebog 1830ff viser da også, at kirkedåb nu har fundet sted fra 4 dage (se næste side) til flere måneder efter fødselen. Til belysning af forholdene må det jo også huskes, at vi her i Danmark havde dåbstvang indtil 1857.

J. Kirckebye, degn i Grindsted 1842-56, har oplyst, at folk (vel før i tiden?) var meget angstelige for, at deres nyfødte børn skulle blive forbyttet, så de fik en skifting i stedet for deres eget barn. Derfor vågedes der hos det eller sørgedes dog for, at værelset, hvor det opholdt sig, var oplyst indtil barnets dåb. Måske er det overtro af denne art i forbindelse med det stærke røre om dåbsspørgsmålene (Clausen, Grundtvig, Mynster), der har fremkaldt den midlertidige oplussen af hjemmedåbsskikken her i Grene sogn, efter at forordningen af 1828 foreløbig havde sat en stopper derfor.

Grene Kirkebog (blandt flere) to hjemmedåb:

I 1850 blev en pige "hjemmedøbt af faderen i yderste nød; moderen lå for døden; hendes frugtsommelighed var alle aldeles ubekendt".

1850: En pige hjemmedøbt; hun "udholdt et armbrud ved fødselen".

e. Lidt om gamle skikke, der berører kirken (efter J. K. Nielsen).

Når der skulle lyses for et par, gik deres fædre, om de levede, til præsten og begærede tillysning. Den unge mand var ikke med hos præsten. Når der skete tillysning anden gang, var de unge i kirke.

Bryllupstoget til kirken var med musik og forridere. - En salme blev sun-

get før og efter måltidet. Alt hvad der hørte religionen til, havde de gamle bønder respekt for. Alle ældre mænd sang kraftigt med den gamle melodi: "Guds godhed vil vi prise" med sine mange toneudglidninger og sløjfninger i den vemodigste moll.

Ved barselgilde "fadrede" hele følget, d.v.s. ofrede til præst og degn i kirken, og barnets gudmoder afleverede sit med et lille kniks. Hun havde barnet på armen, mens hun ofrede. I kirken blev der bragt faddergave til barnet. Pengene blev lagt på barnets bryst, og gudmoderen modtog dem ligeledes med et lille kniks. Barnet skulle som nu klædes i langt hvidt skrud. Senere er det blevet skik at anbringe røde sløjfer på kristentøjet for piger; drengenes er blå. Det var ganske ukendt, at en mand holdt barnet over dåben. - Ved barnedåben gik moderen gerne i kirke første gang efter sin nedkomst. I tiden mellem barnets fødsel og kirkegangen sad hun "inden kirkesæde" og forlod i denne tid ikke sit hjem. Ved 14. marts 1849 noteres i Grene kirkebog: "På grund af svaghed blev moderen ikke introduceret på dåbsdagen". Barnet var født 14. marts og blev døbt 18. Marts! Moderen blev "introduceret" 22. april. Barselkone, der altid var ledsaget af en anden kone, ventede i våbenhuset, til præsten under den første salme indfandt sig og "indløste" hende, d.v.s. holdt en lille tale til hende, vel nok om det ansvar, hun nu fik ved barnets opdragelse, og den opgave, der var hende betroet (En ung præst i Grindsted misforstod denne skik, kom ud, bukkede for konen, bød hende armen og førte hende ind i kirken og bukkede igen for hende).

Konfirmanderne hed "præstebørn" og der blev talt meget om, hvem der stod øverst eller svarede godt på kirkegulvet. Søndagen hed afhøringsdag, og der taltes om afhøringsstøj (i kirkebogen blev der givet karakterer for kundskaber og opførsel). - Der holdtes ingen fest eller sammenkomst i anledning af konfirmationen. I 1857 og 1858 noteret i Grene kirkebog, at en dreng herfra med herværende sognepræsts samtykke er konfirmeret i henholdsvis Nørup og Randbøl kirke af pastor Sveistrup; i 1858 var der ikke andre konfirmander her; i 1857 blev derimod flere andre konfirmeret her.

Ved begravelse skulle degnen også dengang "synges den døde ud", inden man forlod hjemmet. Det var i reglen også degnens bestilling at forfatte det vers, som blev sat på kisten, ligesom at sammensætte den afdødes testamonium, en livsbeskrivelse, der af præsten blev læst op på prædikestolen. Der skelnedes mellem ligprædiken og ligtale; den første blev holdt inde i kirken, og hertil hørte testamoniet, den sidste ude på kirkegården. Det var kun et fåtal, som opnåede at få ligprædiken.

Familien besørgede selv graven kastet og ringningen med kirkeklokken. - Kranse kendte man ikke. - I hjemmet bagefter blev der ofte spillet kort, dog, forsikredes der, ikke om penge. Var det en sommerdag, kunne de unge

undertiden tage sig en svingom på grønningen efter middagen.

Der berettes (også for Grene sogns vedkommende) om proces mellem bønder og degn vedrørende den såkaldte "småredsel" (småindtægter in natura), som bønderne opfattede som frivillige gaver, men degnen som noget, han havde krav på. - Ved lov af 19. februar 1861 blev det påbudt, at tiendeafgiften af føl, kalve m.m. samt småredsel skulle afløses med en afgift i byg efter kapitelstakstens gennemnit 1857-60. Kommissionsmøde desangående for Grene sogn holdtes i Løvlund mølle 30. august 1865. Det gjaldt både præst og degn.

XI. MENIGHEDSRÅD. a. Valg.

Ifølge lov af 15. marts 1903 valgtes menighedsråd for 1904-09; der skulle vælges mindst 4 medlemmer. Der opstilledes 2 lister, og valget fandt sted 17. december 1903:

Liste B: Gårdmand Christen Christiansen

Liste B: Møller Lars Møller Jensen

Liste A: Gårdmandskone Ane Kristensen Elkær ¹⁾

Liste B: Husmand Thomas Jensen.

Perioden 1912-16:

IM: L. K. Søndergaard (1913 afløst af Laust Jessen Hansen)

IM: Lars Møller Jensen

IM: Mads P. Jensen

GR: Kristen Hansen

Perioden 1916-20:

IM: J. Jensen

IM: N. Chr. Andersen

IM: Kr. M. Kristiansen

GR: Kristen Hansen

Perioden 1920-22:

GR: J. Puggaard

IM: Thomas Thomsen

IM: J. Jensen

IM: L. Møller Jensen

Perioden 1922-26:

GR: Thorvald Hansen

IM: Thomas Thomsen

IM: Lars Møller Jensen

GR: Jens M. Jensen

IM: Kr. M. Kristiansen

GR: J. Puggaard

Perioden 1926-30 (Fredsvalg)

IM: J. Chr. Møller Jensen

IM: L. Jessen Hansen

IM: Johs. Olsen

GR: Thorvald Hansen

GR: J. Puggaard

GR: Jens M. Jensen

¹⁾. Til rigsdags- og kommunalvalg fik kvinder først valgret efter 1915; men fra første menighedsrådsvalg har kvinder både haft stemmeret og været valgbare. (B. N.)

Perioden 1930-34 (Fredsvalg):

IM: Johs. Olsen

IM: J. Chr. Møller Jensen

GR: H. C. Fog

GR: Jens Hansen Jensen

IM: Laust Jessen Hansen

GR: Chr. Nørregaard

Perioden 1934-38 (Valg):

IM: Johs. Olsen

IM: Kr. Rasmussen

IM: Johan Madsen

IM: J. P. Thomsen

GR: Kristen Madsen

GR: Eskild Eskildsen

GR: Marius Christensen

Perioden 1938ff (Valg):

Genvalg af sidste periodes medlemmer.

På grund af de særlige forhold i forbindelse med den tyske besættelse af Danmark 1940-45 blev også for Grene menighedsråds vedkommende dettes funktionstid forlænget, så det i 1938 valgte menighedsråd kom til at fungere indtil 1945. Ved lærer Olsens død i 1941 indtrådte gårdejer Hans Jensen, Billund, som suppleant.

Det i 1945 valgte menighedsråd består af:

GR: malermester Alfred Pedersen, Billund,

GR: gårdejer Aage Kristiansen, Elkær,

GR: gårdejer Hans Kr. Hansen, Elkær,

GR: fru Mette Jensen, Billund,

IM: gårdejer Hans Jensen, Billund,

IM: gårdejer Kr. Rasmussen, Billund,

IM: gårdejer Viggo Sørensen, Silkeborg.

Perioden 1949-53 (Valg):

GR: Hans Kr. Hansen, gårdejer

GR: Kr. Madsen, gårdejer

GR: Aage Kristiansen, gårdejer

IM: Hans Jensen, gårdejer

IM: J. C. Thomsen, lærer

IM: Chr. Rasmussen, gårdejer

IM: Viggo Sørensen, gårdejer

Perioden 1953-57 (Valg):

IM: J. C. Thomsen, lærer

IM: Chr. Rasmussen, gårdejer

IM: Hans Jensen, gårdejer

IM: Jens Madsen, gårdejer

GR: Alfred Pedersen, malermester

GR: Hans Kr. Hansen, gårdejer

GR: Arne Poulsen, gårdejer

Valg i 1957:

Bogh. Orla Jørgensen indvalgte i stedet for lærer Thomsen, der dog genindtrådte efter Jens Madsens død i januar 1958.

b. Af menighedsrådets forhandlingsprotokol.

7. april 1904: Formanden fremsatte tanker til overvejelse om en omordning af de kirkelige forhold i pastoratet: udskillelse af Grene sogn; opførel-

se af en ny kirke i Urup.

7. september (og 13. december) 1904: Udarbejdelse af en instruks for ringeren, da degnen har frasagt sig bestillingen (Ringerløn: 80 kr. årlig).

13. december 1904: Sognemøde i anledning af kirkesagen. Sammenslutning med Hejnsvig vil være vanskelig. Størst stemning for en præst for Grene sogn alene, med bolig ved kirken.

18. december 1904: Forslag om indsamling til et pipeorgel (udsættes).

16. maj 1905: Fællesmøde med Grindsted menighedsråd angående kirkesagen. Modstand mod biskoppens ønske om at forbinde Hejnsvig og Grene. Eventuelt tilslutning til tanken om en fælles præst for Grene og den påtænkte kirke i (Almstok eller) Skjoldbjerg. Hejnsvig skulle så fremdeles betjenes fra Vorbasse.

8. oktober 1905: Tilslutning til en midlertidig ordning af de kirkelige forhold i Slaugs herred (ordning, her = omordning).

20. december 1908: Der vedtoges indsamling til anskaffelse af en ko til H. C. Kristensen i Krog.

28. marts 1917: Koen solgt; dens ejer, nu på Give plejehjem, får den årlige rente.

10. oktober 1917: Drøftelse af beliggenheden for en eventuel præstebolig i Billund. - 7. december: Beliggenheden skal være den nuværende.

1920. Første juleuddeling af salgssummen for koen.

23. september 1924: Præsten indvilger i at bruge den gamle konfirmationsordning.

XII. KIRKELIGT ARBEJDE I GRENE SOGN.

a. Kirkeligt Samfund.

Til belysning af det grundtvigske menighedslivs fremkomst i sognet meddeles følgende oplysninger på grundlag af "Lærer Jørgen Fogs livshistorie" med supplement ved hans søn P. A. Fog:

18. marts 1850 blev Jørgen Fog kaldet til kirkesanger og skolelærer i Grene sogn. Han kom fra embede i Egholt i Lejrskov sogn og er født i Vodder sogn 23. marts 1805, af gammel sønderjysk degneslægt; gift med Christine Clausen af Vilslev (død 5. maj 1858); tog sin afsked 1. november 1877, død i Ankelbo 15. november 1883 og begravet på Grene gamle kirkegård. Han var blevet vakt gennem den gudelige vækkelse (pietistisk) i Nordslesvig, men fik i 1836 nyt lys over dåbspagten gennem læsning i Nordisk Kirketidende.

Fra Ludvig Schrøder: Peder Larsens liv og gerning kan berettes: J. Kr.

Lindberg havde i "Nordisk Kirketidende" for 1834 givet nogle historiske oplysninger om de gudelige forsamlinger på Fyn og på Sjælland og deri og så meddelt lidt om en af de nidkære mænd på Fyn, ejeren af Skræppenborg. Degnefamilien i Vodder, som ligger i den vestlige del af Haderslev amt, kom til at læse dette, og det førte til, at en af sønnerne, Jørgen Fog, som da var hjulmand, men senere har været skolelærer i Ankelbo i Grene sogn, fik en stor længsel efter at komme til Fyn; forældrene holdt igen, da deres fra Kristiansfeld påvirkede venner advarede imod det. Men det unge menneske kunne ikke slippe tanken om at rejse over til fynboerne. Han fik omsider sine forældres tilladelse, gik til Årøsum, kom derfra over vandet til Fyn, til Assens, og gik så på lykke og fromme en 2 - 3 mil ind i landet. Han spurgte efter "de hellige" og blev vist til Tommerup; der fik han natteherberge, og næste dag, som var søndag, kom han med til forsamling, og Ole Larsen på Skræppenborg mølle eller Ole Vindmøller, som fynboerne kaldte ham, tog ham med sig hjem derfra. Han kom da også til Peder Larsen, og de fik talt noget sammen; "men det blev alligevel ikke til meget", har P. Larsen skrevet, "da mit sind desværre var så indviklet i mine jordiske sysler, som jeg havde fået så travlt med, at jeg næsten ikke tænkte på andet". Imidlertid lovede han det unge menneske, at han ville se at besøge dem i Vodder, når den sædvanlige vinterrejse i Nørrejylland var endt.

Om Ankelbotiden fortæller hans søn: Jørgen Fog søgte stadig forbindelse med grundtvigske præster: Birkedal i Sdr. Omme, Sveistrup i Nørup, Svendsen i Jelling og flere. Da far og mor kom til Ankelbo skole, var der kun lidt åndeligt liv i sognet. Dog var der nogle få familier, som de kunne slutte sig til og tale med om andet end timelige ting. Når de kom sammen, læste de en prædiken af Grundtvigs Søndagsbog, som far havde, sang og samtalede. Det var enten hos Peter Johnsen, Mathias Christensen eller Christen Mikkelsen. Undertiden var der små møder i et af hjemmene. Her talte bl.a. Sveistrup, Peder Larsen (Skræppenborg) og Schørring fra Høddede.

Trods små midler fik han alle sine børn på højskole i Askov, Vejstrup eller Rødding. Han skrev ofte i Højskolebladet, Budstikken og andre blade; skrev også sange til bryllupper og begravelser. Det skete undertiden, at der blev sendt bud til ham fra en eller anden, som var i sjælenød. Når han kom, blev samtalen altid i lønkammeret, og flere har vidnet, at hans ord blev til velsignelse for dem. - I skolegerningen gik han op med liv og sjæl. En hjælpelærer bevidner: Jeg har aldrig før eller senere hørt en så inderlig og gribende religionsundervisning. - Far syntes selv, at han havde fået udrettet for lidt i livet, og at hans gerning havde båret for lidt frugt. Men jeg tror, at han fik udrettet ikke så lidt, og at

frugterne spores endnu dér i egnen.

- Det var den grundtvigske kreds, som i 1904 lod sognets forsamlingshus opføre i Elkar, i 1939 erstattet af en ny bygning i Billund. Senere (i 1920) stiftedes en kreds af Kirkeligt Samfund og en afdeling af De Danske Ungdomsforeninger.

b. Indre Mission.

Til belysning af Indre missions liv og arbejde i Grene sogn anføres følgende, for en del hentet fra en artikel i "Vestkysten" i anledning af Billund missionshus's 25 års jubilæum:

Indtil 1891 lå Grene kirke i den sydlige del af sognet. Der var kun een skole, nemlig i Ankelbo (foruden lidt vinterskole i lejet lokale, een i Silkeborg og een i den østlige del af Billund). I 1890 byggedes der to skoler, een i Billund og een i Krog. Den gamle skole i Ankelbo solgtes til missionshus. En del åndeligt liv var i opvågnen i sognet.

Den gamle skole blev da indviet til missionshus så tidligt, at den kunne bruges som kirke i 1891, da den ny kirke blev bygget. Ankelbo missionshus gjorde tjeneste til 1913, da der byggedes et nyt missionshus i Billund, som da stod overfor at skulle være stationsby. I 1914 byggedes et missionshus mere i sognet, nemlig i Silkeborg ved Løvlund. - Missionshuset i Billund blev indviet 18. november 1913 af formanden for Indre Mission i Danmark, provst Zeuthen, Fredericia. Den første formand for missionshusets bestyrelse var indremissionær Hans Jensen, Billund.

Til begge missionshuse er knyttet en søndagsskole, en KFUM og KFUK, og dels en almindelig DMS-kreds, dels en kvindekreds. - Løvlund Missionshus søges også en del fra den østlige del af Grindsted sogn; det blev indviet af provst J. Vibe Petersen, tidligere sognepræst for Grindsted-Grene.

Billund KFUM og KFUK stiftet 1915.

XIII. ERINDRINGER.

Det er mine 35 år (1924-59) som sognepræst i Grene, jeg særlig skulle fortælle lidt om her. Som overskrift kunne måske sættes: "En Københavner i Vestjylland" eller rettere: "i Midtjylland". Forud for de 35 år i Grene sogn lå nemlig 30 år i København, deraf de sidste 5 som præst i et Vesterbrosogn. Til nærmere belysning af hovedemnet vil det derfor ikke være urimeligt også at fortælle lidt om baggrunden for de 35 år i Grene.

Det var ikke i det egentlige København, jeg voksede op, idet jeg er født på Frederiksberg i 1893 og blev døbt i den dengang eneste sognekirke derude, Frederiksberg kirke. Men mine forældres bopæl var næsten hele tiden i det distrikt, hvortil der i 1897 indviedes en særlig sognekirke, Sct. Lukaskirken, med Harald Ostenfeldt som sognepræst. Han kom til både at konfirmere mig (i 1908 i Solbjerg kirke, hvortil Ostenfeldt netop da var blevet forflyttet som sognepræst for dette nye frederiksbergske sogn) og ordinere mig i 1919, idet han i mellemtiden var blevet biskop over Københavns stift.

Min far har jeg faktisk kun kendt som ældre og gammel mand, idet han, som var født i Holbæk i 1826 og havde været lærer i Skamstrup, tog sin afsked i 1889. I den sidste tid i Skamstrup blev min mor, der var af bornholmsk afstamning og født derovre i 1859 (hvor mange dejlige sommerferier har jeg ikke tilbragt på Bornholm), fars husbestyrerinde, idet fars første hustru var død i 1885. Far havde været med i treårskrigen og bl.a. deltaget i slaget ved Isted. I 1889 flyttede min far og min mor ind til Frederiksberg og blev gift der; i ægteskabet fødtes 2 børn, jeg i 1893 og min søster i 1897. Fars livshistorie kender jeg trods hans alder godt, idet han havde nedskrevet sine erindringer (bl.a. en udførlig krigsdagbog). Og selvom jo hverken far eller mor var unge længere, fik vi børn et godt og lykkeligt barndomshjem, i al stilfærdighed præget af kristen ånd. Far og mor tog mig allerede tidligt med i kirke hos pastor Ostenfeldt. - Både i Lundings Forberedelsesskole og siden i Metropolitanskolen opnåede jeg hurtigt friplads; det kunne også nok gøres nødig, for en lærerpension dengang var kun på ca. 100 kr. månedlig. Far døde i 1911, året før jeg blev nysproglig student. Hvad far havde tænkt sig, at jeg skulle bruge studentereksamen til, ved jeg ikke, og mor havde vel nærmest regnet med, at jeg så hurtigt som muligt skulle se at opnå en lønnet stilling, for hun kunne ikke få enkepension efter far p.gr.a. det sene tidspunkt for ægteskabets indgåelse. Alligevel var jeg dristig nok til at betro daværende provst Ostenfeldt, at jeg gerne ville være præst. Hvordan var jeg kommet på de tanker og fastholdt dem, skønt jeg jo godt vidste, hvor dårligt økonomisk stillet mor nu var? - Ja, dels fik jeg et

mindre 2 års studenterstipendium med fra skolen, dels lejede mor en af vore stuer ud til logerende, og dels begyndte min søster nu at tjene noget ved biblioteksarbejde, og endelig tjente jeg selv noget ved at give undervisning o.l. I de to sidste studenterår inden 1918 opnåede jeg også kommuniststipendiet.

Men selve tanken om at blive præst og derfor at studere teologi? Jeg er ikke i tvivl om, at det først og fremmest stod i forbindelse med, at jeg ved et "tilfælde" fandt ind i KFUMs ungdomsafdeling i Gothersgade, endnu mens jeg gik i mellemskolen, og hurtigt kom til at føle mig så godt hjemme der, ikke mindst ved bibeltimerne, at jeg som student snart blev, kredsleder i ungdomsafdelingen, og i de sidste studenterår - nærmest af tidsbesparende hensyn - fortsatte med KFUM-arbejde i mit hjemsgn, Lukas. - Både i gymnasie- og studentertiden var jeg flittig kirkegænger, først hos Ostenfeldt i Solbjerg kirke, desuden også i Lukaskirken og efterhånden også i andre kirker (bl.a. Ricard, Ussing og Welding).

Under teologistudiet blev det især kirkehistorien, der interesserede mig (Oscar Andersen og Ammundsen). Da ydre mission allerede længe havde fængslet mig, valgte jeg kirkehistorie til maximumsfag med missionshistorie som speciale, navnlig Indiens missionshistorie. - Fra et af flere studentermøder på Nyborg Strand husker jeg bl.a. L. P. Larsens stærke understregning af "Danske studenter, tænk!", ligesom jeg blev i høj grad fængslet af hans missionsforelæsninger over indiske emner. Da studietiden ikke gerne skulle forlænges ud over de 6 år (inclusive de 1½ år med græsk, jeg som nysproglig student måtte have med på universitetet), blev examensresultatet kun jævnt, men det spillede jo ingen større rolle, når jeg ville søge præsteembede.

I det første halvår efter embedseksamen i 1918 gik jeg på Pastorseminariet, dengang ledet af Ricard, og fortsatte samtidig med at give undervisning. Men så fik jeg gennem pastor Borresen ved Lukaskirken opfordring til at sætte mig i forbindelse med sognepræst Teiler i det nyligt oprettede Absalons sogn på Vesterbro, hvor der nu søgtes en medhjælper. I de første måneder af 1919 fungerede jeg der som kordegn (eller "klokker", som det dengang kaldtes) og fik derved et godt kendskab til kirkebogsføring m.m.; men, som tanken var, blev jeg tillige snart ordineret som præsteviet medhjælper og senere forfremmet til kaldskapellan. I alt varede min Absalonstid 5 år, men om den skal jeg ikke fortælle nærmere her - blot bemærke, at det naturligvis var interessant at være medarbejder i et sogn, der til at begynde med endnu ingen egen kirke havde, og hvor den første sognekirke blev en trækirke, nu forlængst afløst af en flot stenkirke. - Da hele arbejdet jo hørte under Københavns kirkesag, og der også skulle samles penge ind til kirkebyggeriet ved gudstjenester

ude omkring i landet, fik jeg lejlighed til en række interessante besøg både på Sjælland og Fyn. - Men samtidig skærpedes jo efterhånden trangen til at få mit "eget" arbejde. Jeg fik ret snart meddelelse om, at manovre i Grene sogn i Midtjylland vest for Vejle kunne tænke sig at få mig til sognepræst som afløser for pastor M. C. Frøkjær Jensen, som nu (1924) kom til Sjælland. - Jeg havde efter opslag søgt embedet, som, forekom mig overkommeligt for en "nybegynder" på landet, og ikke mindst var det tiltrækkende, at der var præstebolig med have, men ellers intet jordtilliggende. Hverken min kone (som jeg i mellemtiden havde fundet i Absalons sogn) eller jeg selv havde forstand på landbrug. - Såvidt jeg ved, havde ingen af menighedsrådet været i København for at høre mig; men de må jo på anden måde have indhentet oplysninger, for resultatet blev, at jeg blev indstillet som nr. 1 og kaldet til embedet. - At det skulle komme til at gælde for 35 år, havde ingen vel dengang tænkt sig muligheden af. Da de første 5 år var gået, begyndte jeg at søge forskellige andre landembeder og fortsatte dermed i en række år, men gjorde snart den erfaring, at ansøgere omkring de 40 år og derover nu ikke havde særlig interesse, i særdeleshed ikke, når man som jeg ikke hørte til de meget veltalende eller charmerende. Ret tidligt blev min kone hårdt angrebet af leddegigt, og en invalid præstekone er man vel heller ikke forhåndsinteresseret i, hvor mange gode egenskaber hun så iøvrigt kan have, - noget, som da også blev udnyttet og værdsat i Grene sogn. - Vi var blevet gift i 1922, og vor ældste datter er født i Absalons sogn, de to næste i Grene præstebolig; navnlig efter den yngste datters fødsel var det, at leddegigten med følgesygdomme tog så hårdt fat på min kone, at hun i en årrække kun har kunnet færdes i rullestol; men selv med sine forkrøblede hænder har hun kunnet udføre meget håndarbejde o.a.

Hvad der på forhånd vakte min interesse for Grene sogn, var, at skønt den nuværende kirke i Elkær, midt i sognet, var opført i 1891, havde sognet dog indtil 1920 været anneks til Grindsted, således at jeg først blev dets anden selvstændige sognepræst. I årenes løb lærte jeg sognets og herredets (Slaugs herred) historie nærmere at kende og blev derved klar over mangt og meget af historisk interesse, derunder, at sognet med dets ældre i 1891 nedbrudte kirke nede i selve Grene ved Grene å eksisterede som et selvstændigt kirkesogn allerede i middelalderen, da kirkefortegnelsen i "Ribe Oldemor" blev affattet ca. 1345. Måske allerede før reformationen blev Grene sogn og kirke dog anneks til Vorbasse sogn, ligeledes i Slaugs herred; det varede til 1810, hvor sognet blev anneks til Grindsted. - Alt herhenhørende bliver det for vidtløftigt at fortælle om her, skønt det omfatter meget interessant stof, der også viser, hvor broget hele egnens historie har udviklet sig gennem tiderne.

Ved 19. århundredes begyndelse var folketallet i Grene kun 225; da man i 1891 besluttede at bygge en ny Grene kirke midt i sognet og nedbryde den gamle, som jo lå helt nede ved sognets sydgrænse, hvor befolkningen vel oprindeligt har været tættest, var folketallet vokset til ca. 570, og i 1920, da Grene sogn skulle være selvstændigt og ikke længere anneks til Grindsted, lå folketallet tæt op mod 1000 med Billund som "hovedstad" (en dengang ganske lille stationsby ved Vejle-Grindsted jernbanen). Og skønt jernbanen blev nedlagt i 1957 og erstattet med rutebil, voksede Billund dog stadig, især efter at legetøjsfabrikken "Lego" indviedes og fik flere og flere bosiddende arbejdere i byen (Kirkelig Håndbog for 1959 opgiver det samlede folketal i sognet til 1348, og i selve Billund til 523; men tallene er utvivlsomt større nu).

Skønt den ny kirke fik sin egen kirkegård, brugtes også den gamle kirkegård endnu vedvarende i enkelte tilfælde; den er nu fredet. På en måde var det en skam, at den gamle, omend uanselige middelalderkirke blev helt brudt ned; men lykkeligvis blev en række minder fra den overflyttet til den ny. Det var pastor Otto Sommer, der var sognepræst i Grindsted og Grene, da den ny Grene kirke blev opført i 1891. I Grene kirkeprotokol (for 1862ff) kan stadig læses pastor Sommers redegørelse for hele kirkesagen og for indvielsen af den ny kirke; men pastor Sommer har også forfattet en interessant beskrivelse af hele Grene sogn (og omegn) for tiden 1865ff.

En nærmere beskrivelse af den nuværende kirke skal ikke gives her; men det fortjener at nævnes, at den foruden minder fra fortiden også rummer flere andre minder om, hvordan sognets folk også siden har betænkt deres kirke med gaver.

Det var sikkert helt rigtigt, at Grene kirke i 1891 blev flyttet fra sognets sydlige udkant til omtrent midten af sognet, og ikke mindst når man tager nutidens færdselsmidler med i betragtning, er beliggenheden vel stadig rigtig nok, selvom Billunds stadig stærkere befolkningstilvækst af stadig flere "fremmede" med tiden kan gøre det påkrævet, at netop Billund mere direkte end nu får sit "kirkebehov" ind på livet ved gudstjenester også der.

Det er ikke blot Billund by, der har skiftet udseende i de senere år; det samme gælder mange af landdistrikterne. Da vi kom til sognet i 1924, lå f. eks. store dele af vejomgivelserne mellem Billund og Løvlund endnu hen som lynghede; det er ikke længere tilfældet. Ikke blot er der stadig læhegn og plantager, men stadig mere af jorden er opdyrket, selvom hele Slaugs herred er og bliver "Ribe amts og hele Danmarks ufrugtbareste herred".

Haven ved præsteboligen i Billund var ret nyanlagt, da vi kom til sognet, og i en årrække havde jeg, der ingen havebrugsforudsætninger medbragte, meget arbejde med at luge - ikke mindst gangene - for senegræs; ligeledes

blev der efterhånden megen plæne- og hækklipning, ligesom der skulle luges ud mod landevejen, inden der kom fortov. Køkkenhave og hønseri tog min kone sig af, mens hendes helbred tillod det. Indendørs havde vi til at begynde med tørveovne overalt; derefter fik vi rigtige kakkelovne i tre stuer; i de sidste år fik vi centralvarme; det var dejligt, men dyrt.

Gennem alle årene havde vi pigehjælp; min kone var flink til at lære fra sig, og flere af vore gamle piger her vi bevaret forbindelsen med.

Egen bil blev der aldrig råd til; men dels cyklede eller gik jeg til kirke (2,5 km.) og på husbesøg i sognet, og efterhånden fik Billund en udlejningsbil, der kunne benyttes i dårligt vejr, når den var ledig. Ikke mindst var der brug for den under de vakancetjenester i nabosognene, som der i årenes løb blev adskillige af.

Notater af Aage Møller Jacobsen, Filskov.

- 5: Sikkeborg - måske af sige, dalsænkning
- 7: Ribe Oldemor ca. 1325-1340 -
- 7:3n Almstok kirke
- 8: Røde kirke
- 8:6 Fitting kirke - nævnes ikke i Ribe Oldemor
- 8:14 lære at brænde tegl - i tiden efter 1160
- 9:15n Afgift af kirkerne
- 11:10n Hele Jylland underlagt kongen nytår 1535 (Chr. III)
- 17:5 Selvejerbønder. 16: Tinghøj i Trøllund
- 17:11 Gl. drivvej: Filskov - Hjortlund - Simmel - Hinum - Kragelund
- 18: Grene gl. kirke - mål - mure - våbenhus - unionstiden
- 18:4n Bjælker fra Barritskov mellem Grene & Omme? Vester Nykirke?
- 19: Stednavne - Barritskov - Baastlund krat
- 19:8 Kirken teglhængt ca. 1850
- 19:11 Kirkeprotokol 1862-
- 20: Prædikestol 1584 - Jens Hansen (Leflund) Herredsfoged
- 21: P. Severinsens bog: Hvorledes reformationen indførtes i Danmark
- 22:6 Palladius's vivitatsbog
- 22:19 Synode i Antvorskov
- 23:4 Den berømte teolog Niels Hemmingsen
- 23:9 Erasmus af Rotterdam
- 24:10n Chr. III's bibel fra 1550. I alteret i Grene kirke
- 25: Salmebøger
- 26: Bisperne i Ribe
- 27: Præster i Vorbasse-Grene
- 28: Krige - Stormflod 1634
- 30:9n Findhuller v. Silkeborg - Brandpletter v. Løvlund
- 30:6n Muldrag 2-3 alen nede
- 31:16 1651 var der i Grene sogn: 15 gårde, 1 bol, 1 kirkehus.
1662: 19 gårde, 2 bol - deraf 4 halv - 3 kvart - 2 bol øde
- 31:7n General Bauer - 1661 - ejer flere gårde i Grene sogn
- 31 1661 Knud Brahe, Engelsholm - Preben Brahe 1708-
- 32: Silkeborg - Helle Mormand
- 32: Lensregnskaber
- 32: 20/12 1687 Slaugs & Jerlev herreder forenet
- 33: Niels Clemmensen, Løvlund - Chr. Pedersen (Lensregnskaberne)
- 33: Niels Christensen, Filskov fæster en gård i Grene s. (Lensregnskaberne).
- 33:14 Vestkysten 1924: Tingsted på Gråhede
- 33:11n Slaugs Herreds Secret 1648-
- 33:15n Vestkysten 1924: Tingsted på Gråhede
- 34:6 Kirkeklokken fra 1634 flyttes fra den gl. til den nye kirke
- 34:13 Kirkeklokke også før 1634? - tabt i krigstid?
- 35:9 Niels Clemmensen: Kalk & Disk 1691
- 35:22 Gravsten fra 1659 (Niels Clemmensen og hustru?)
- 35:3 Sofie Christensdatter f. Ridsbøl 1622 ~ 1652 til Iver Christensen, Løflund.
- 36:7n "Stokkeembede" - vække sovende under gudsstjenesten
- 36:3 Engelsk indflydelse på dansk kirkeliv (ca. 1665 - 1700)
- 37:10n Præsterne skal føre kirkebøger (1 maj 1645)
- 38:6 Ribebisperne fra 1614
- 39:18 Sognepræsterne & deres sognefolk
- 40:6n 1684 Mads Pedersen, Silkeborg
- 40:1n Mette Jørgensdatter, Silkeborg

- 41:9 Indberetning 1690 fra pastor Koch
 41:19 5/2 1702 Rytterbonde Niels Christensen - Hans Mortensen, Silkeborg
 42:10 17/8 1685 Mads Pedersens hustru i Silkeborg + 2 drenge
 42:7n 1684 Hr. Hans - Kapellan Niels Christensen Gørding
 43:19 Søge mergel m. jordbor
 43: Husdyr - Klædning "Toesild"
 43:6n Danske Atlas
 43:2n 174 beboere i Grene pastorat (1766)
 44:8 1787: 179 beboere i Grene sogn
 44:17 1769: En liden vand og schvat mølle v. Løvlund
 44:15 1792: Løvlund sandflugt
 44:3n Ulvbank
 45:12n Reskript 11/12 1812 ang. Kirkebøger (skematisk papir)
 45:15n Fra juliansk til Gregoriansk kalender
 46:3n Guldbergs salmebog mfl.
 47:2 Ribebisper
 47:24 1784: Balles forklaring afløser Pontoppidans forklaring
 47:5 Skoleforordning af 23. Jan. 1739
 50:18 Det ynkelige, sandfulde, stenfulde og lyngfulde Slaugs herred.
 Der bor 3 mennesker pr. 100 tdr. land
 50:10 131 tdr. land pr. td. Hartkorn. Hejnsvig 180. Vorbasse 160.
 50:6n Sommers & lærer J.K. Nielsens optegnelser
 50:1 Landevejen mellem Varde & Vejle anlagt ca. 1860-1870
 50-53 Beskrivelse af sognet - egnen.

Fra Ribe Amt, bind 10 - 1940-43 side 297-308

- 299: "Ribe Oldemor" påbegyndt ca. 1290. Fortegnelse over kirkerne antages
 at stamme fra ca. 1340. Kirkehistorikere & Severinsen mener 1325.
 299: Den sorte død hærgede 1349-50
 299-300 "Røde kirke" i Almstok og Grene gamle kirke har været i brug
 samtitig. - e. "Ribe Oldemor"
 300: Begyndte at brænde tegl ca. 1160
 300: 90% af kirkerne bygget mellem ca. 1100 og 1250.